

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 51 (16825)

2004 чылдың
МАРТ 25,
четверг

Номерни парлалгаже
джуаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 14.30.
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

ХҮЛЭЭП АЛГАН

РФ-тиң Чазааның киригени-биле "Россия Федерациясында архив херектеринин дугайында" Федералдыг хоойлунун бирги номчулганын Күрүне Думазының Федералдыг Хуралына хүлээп алган.

РФ-тиң амгы күштүг болуп турар архив фондузунун дугайында хоойлужулган 1933 чылда хүлээп алган. Ол бодунуң үзүндө архив херээн хөгжүдеринге үлүг-хуузуун киригени билдингир. Ол үениң чижек-хемчээл актыларын амгы үениң негелдезинге дүүштүр чаартыры, РФ-тиң де-вискээринге архив херээн хөгжүдери болгаш камгалаары чугула апарган. Ынчангаш чаа

архив хоойлузун ажилдап кылы-ры негеттинип келген. Чаа хоойлунуң төлөвилелин ажилдап кылып турар үедө РФ-тиң Күрү-не Думазының Культура талазы-биле комитединге РФ-тиң 30 субъектилеринден саналдар кирген. Оң-биле чергелештир комитет "Библиотека херээниң дугайында" болгаш "Театр болгаш театр ажил-чорудулгазының дугайында" хоойлуларның төлөвилелин белеткеп, комитет-те чугаалажып чоруп турар.

Чылгычы ОНДАР,
РФ-тиң Күрүне Думазының
Культура талазы-биле ко-
митединиң даргазының
оралакчызы.

Семинар-өөредилге

АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Март 24-те республиканың Хереглекчилер ниитилелдеринин эвилелиниң чөвүлели биле хереглекчилер кооперациязының Сибирь университетиниң башкылары республиканың хереглекчилер системазының удурткучуларының болгаш саң-хөө, экономика албанының специалистеринин семинар-өөредилгезин эрттирген.

Ажыл-агыны ажыктыг чору-дарынын база саң-хөө учедун делегей стандартының саң-хөө отчедунга дүүштүр тургузар талазы-биле айтырылгарже өөредилге үзүндө онза кичээнге ийи угландырган.

Айттырган темаларга лекцияларын экономика эртемнеринин кандидаты, экономика адырларының кафедра доцентизи Марина Игорьевна Дроздова болгаш экономика эртемнеринин кандидаты, бухгалтер учедунуң кафедра доцентизи Галина Нико-

лаевна Вершинина номчааннар. Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң чөвүлели Хереглекчилер кооперациязының Сибирь университети-биле быжыг харылзааны тудуп, республиканың хереглекчилер кооперациязын чаа деңгелче көдүрер, ону рынок экономиказына дүүштүр чорудар дээш каш чыл улаштыр бир демниг ажилдап келгенер. Оң түннелинде республиканың хереглекчилер ниитилелдеринде чаартылгалар көстүп келген. Сергей ХЕРТЕК.

БАШТАЙГЫ ЧЕР ГЕНЕРАЛЫ

Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң 2003 чылдың январь 10-да № 22 Чарлын езугаар РФ-тиң субъектилеринин Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун удурткучуларына Россия Федерациязының 3-кү класстың чөвүлекчи деп атты тывыскаан. Оларның аразында Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун комитединиң даргазы Хемер-оол Биче-оолович Кууларның ады база кирген. Ол бedik аттың деңгели — генерал-лейтенантыга дүгжүп турар.

— Хемер-оол Биче-оолович, ынчаарга силерни баштайгы чер генералы деп адап болур ышкажыл але?

— Ийе, ындыг ат меңээ база таварышканы ол-дур-ла.

— Республикада база бир билдингир кижилерниң бирээзи болгай силер, ындыг-даа болза эрткен орууңарны номчукчуларга кысказы-биле таныштырып көрүңерем.

— Ада-ием шагда-ла чок, олар Таңды кожунуң "Коммунизмниң херели" совхозка малчыннап, кожунга, Кочетово сумузунга ажилдап, оң хөгжүлдэинге боттарының биче эвес үлүүн кирип чораан улус. Уругдарын бут кырынга тургускаш, улуг орукче үдеп каан, ол дээш чоргаарланып чоруур мен. А бодумнуң күш-ажылчы намдарым Барыин-Хемчик кожунуң "Барлык" совхозундан эгелээм.

— "Барлык" совхоз республикага эң баштайгы тургустунган совхоз деп билер мен. Ынчаарда анык специалиске бергелер база турган боор аа?

— "Барлык" совхозка 1974

Х.Б.Куулар 1976 чылда Красноярскиниң көдээ ажил-агий институтунун агрономия салбырының доозукчузу. Ол Тываның ажил-агийларына агрономнап, директорлап, сөөлзүредир чер-биле холбашкан ажилга ажилдааны-биле катай 30 чылдарның дургузунда үре-түңнелдиг ажилдап чоруур. Ынчангаш бedik атты алганы-биле база Хемер-оол Биче-ооловичиниң 55 харлаан юбилейин таварыштыр белеткээн материалымны номчукчуларга бараалгаттым.

дээш, өскелерни-даа чоргаарал-биле сактып, кады дүн-хүн чок ажилдап чораанывысты, оларның ажилына шыдамын ам-даа кайгал сактып чоруур мен ийин.

— 70-80 чылдарда чер ажылгалының технологиязы бedik деңгелге турган болгай, бо талазы-биле чү-нү чугаалап болур силер?

(Уламчызы 2-ги арында).

ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ ЧАРЛААН

Часкы-чайгы өрттүн айылдыг үзүниң келгени-биле ТР-ниң Чазаа бо чылдың март 19-га «Тыва Республиканың де-вискээринге өрттүн айыл чок чоруунуң айын эрттирер дугайында» доктаалды хүлээп алган.

ТР-ниң Хамааты камгалап болгаш онза байдалдар херектеринин талазы-биле яамызы Кызыл хоорайның база республиканың кожуннарның өрт хайгааралының инспекторларының үш хонук өөредилгезин эрттирген. Инспекторлар кыска хуусаада өрттүн айыл чок чоруунуң айын эрттирериниң планын ажилдап кылыр, ол апрель 1-ден май эгезинге чедир уламчылаар. Ол үениң иштинде чурттакчылыг черлерде өңчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң объектилеринин өртке удурчуруму сагып турарынга хыналданы чорудар.

Бистиң корр.

Чагыдылга — 2004

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАПАЛГА

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожуннарда салбырларының аразында «Шын» солунуң чагыдылгазына хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейни чарлап тур бис. 2004 чылдың бирги чартында чагыдылга МӨӨРЕЙНИНГ негелделери мындыг:

Кожуннар аайы-биле даңзы коштунган	Негелделери	Шаңналдары
3000-дан 4000 чедир өреге	1500-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 1-ги шаңнал — 3000-3000 рубль;
2000-дан 3000 чедир өреге	1000-дан өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 2-ги шаңнал — 1500-1500 рубль;
1000-дан 2000 чедир өреге	700-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 3-кү шаңнал — 1000 рубль;
1000 чедир өреге	300-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 4-кү шаңнал — 500 рубль;
«Шын» солунга бердингени» дээш	Чыл санында доктаамал чагыдып ап турар өгбүлелерге	— 500 рубль.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээ-дындадынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып шаңнал-мактаары көрдүнген.

Редколлегия.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнге ийиге!

«Шын» солуну үзүндө чагыдып ап шыдаваан чурттакчыларга хоорайның 18 киоскилеринде номчукчуларга садары-биле 350 экземпляр солунну немей үндүрген. Киоскилерден «Шын» солунуң номер бүрүзүн садып ап, номчуп болур силер!

2004 чылдың II-ги кварталында «Шын» солунуң чагыдылгазы уламчылап турар.

Кожуннарга чагыдар өртектери:	3 айда — 169 рубль.
хууда чагыдыкчыларга:	Кызыл хоорайның чурттакчыларына:
3 айда — 139 рубль;	3 айда — 124 рубль;
пенсионерлерге чии-гелделиг:	пенсионерлерге — 108 рубль;
3 айда — 105 рубль;	организацияларга — 153 рубль.
организацияларга:	

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүндө эгелеп солуну чагыдып ап болур.

БАШТАЙГЫ ЧЕР ГЕНЕРАЛЫ

(Төңүзү. Эгези I-ги арында).

— Ынчан, шынап-ла, харын, кандыг-даа культураларның технологиязы бедик деңгээлге турган. Культура бүрүзүн өй-шаанда тарып, ооң кылгы дег эргежок чугула ажаалдазын чорудуп турган. Хөзүңгө органиктик болгаш минералдык химишчидигени берип тургаш, тараа культуразының ортумак дүжүдүн 10 центнерден кудулапайн, а хөй чылдыг сигенни бир гектардан 25-30 центнерни ап турганын сактыр-дыр мен. Ооң кол дөзү — черге зоналдык системаны база тарылга ээлчештирилгезин сагып турганында.

— Кижиниң ажылдап эрткен оруу дээрге төөгү болгай, Хемер-оол Биче-оололович, Улуг-Хем, Кызыл кожуннарга ажылдап чораан чылдарыңардан сактыгышкынар кандыгы?

— Улуг-Хем кожунга 5 чыл иштинде районун суггарылга системаның удуртукчузунга ажылдадым. Чаа тургустунган Чаа-Хөл кожунун суггарылга системазы биске хамааржып турган болгаш ында Аймырлыг, Терезин суггарылга бугаларын харылап турган бис. Ол кожунунун “Ак-Турус”, “Найырал” совхозтары адааным суггарылга бугаларыңардан канчаар-даа аажок улуг, бедик дүжүттү ап турганнар. Ам-даа үенч берге үезинде безин ол суггарылга бугалары ажылдап турары өөрүнчүгү. А бо хүннерде республикада база бир улуг Сенектин суггарылга системазы буурап дүшкени хомуданчыг. Ынчалза-даа ону катап тургузуп ап болурунун аргазы бар деп бодап чоруур мен.

Күш-ажылчы намдарымның 15 чылын Кызыл кожунга, районунун көдээ ажил-агыының улуг агрономунга, “Кара-Хаак”

совхоз директорунга, Кызылдың куш фабриказының директорунга, сөөлүндө Тыва Республиканың бирги Президентинин Кызыл кожунга төлөзү бооп 2 чыл ажылдадым. Тыва Республиканың Президентинин 2000 чылда Чарлы-биле бо хүнге чедир ТР-ниң Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун комитетинин удуртукчузунда ажылдап чоруурум бо.

— Сөөлгү үедө черге хамаарышкан айтырылглар, өскерилгелер база чер ажилының талазы-биле удуртукчуларның дугайы кандыг-даа кижини сонуургадыр турар болгай...

— Кандыг-даа күрүнениң кол өңчүзү - чер. Тывавыстың чери онзагай, ооң байлаа, чаражы чүгө-даа денеп четпес. Ынчангаш чер тургузуунун, күрүнениң чер кадастрын чорударының, черниң камгалалы болгаш ону ажылгааны дээш чер хыналдазынга хамаарышкан айтырылглар бистиң республикада ТР-ниң Чазааның хүн бүрүдө доктаамал хайгааралында туруп турар. Эрткен 4 чылда республиканың чер комитетинин ажылдакчылары мурнунда салган сорулганын чедип алган деп болур мен. Чер комитетинин кол угла-нышкыны — республика девискээринге “Чер даңзызын чорудары” деп программа доозары. Ол чүл дие черниң 7 категориялыг чер даңзызының өртерин тургузары. Бо хүннерде хоорай, суурлар, арга-ынаш болгаш көдээ ажил-агый черлеринин чер даңзызының өртерин тургускан бис.

Юбилей бүдүүзүндө бистиң аравыска болган кыска чугаа кадында Хемер-оол Биче-оолович Куулар РФ-тиң Чер кодекси, Чер тургузуу, Чер даңзызын чорудар хоойлуларынын чер кырында боттанды-рар сорулга-биле тус чер бот-

башкарылга органнары-биле сырый харылзаалыг ажылдап келгенин чугаалады. Ам-даа ук комитетте арга-дуржулгалыг, хөй чылдарда чер тургузуунун системазында ажылдап чоруур ажылдакчылар хөй. Эрткен 4 чылда комитеттин элээн каш ажылдакчылары “РФ-тиң хүндүлүг чер тургузукчузу” деп бедик атты алганнар. А көдээ ажил-агыйны хөгжүдеринге хөй чылдарда кызымак күш-ажылы дээш Х.Б.Куулар база “ТР-ниң көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажылдакчызы” деп төлептиг аттың, Социалисттик Күш-ажылдың ийи дакпыр Маадыры, көдээ ажил-агый талазы-биле сураглыг академик Т.Ц.Мальцевтин медалы болгаш өске-даа шаңнал-макталдарың эдилекчи. Ол ажы-төлүнгө үлегерлиг ада болгаш хүндүлүг кырган-ача, ам-даа чонунга, күрүнезинге ажылдаар быжык сорулгалыг. Өөнүң ээзи Таисья Болуста-эвна-биле 20 ажыг чылдарың дургузунда аас-кежиктиг, эпнайыралдыг чурттап чоруурлар. Хемер-оол Биче-ооловичке хостуг үе белең турбас. Ынчалза-даа көдээде чоок кижилеринге ылап-ла чедип, оларныг чымыштыг мал, чер ажылынга дуза кадарыңдан кажанда-даа ойталавас.

Ынчангаш Хемер-оол Биче-оолович, силерниң кел чыдар юбилейинер-биле база бедик ат алганыңар дээш изиг байыр чедирбишаан, моон-даа соңгаар удуртукчу туружунары быжык тудуп, ажил-ишчи болгаш спортчу тура-соруунары кошкатпайн, ие-черивистиң сайзыралы дээш чогадыкчы” езу-биле ажылдаарыңарны күзээр-дир мен.

Чымысмаа МОНГУШ.

Хары сөстөн берип көрүңер

ШЫН-ДАА, “ӨСКЕ ОРУКТААНЫ-ДАА” БАР

2004 чылдың февраль 26-да “Шын” солунга парлаптырган “Байдал бергедеди, дузалал көрүңер” деп эгелиг материалды Бай-Тайга кожунунун иштики черектер килдизинин ажылдакчыларының хуралына сайгарып көргөн. Ооң ажылынга тус черниң Төлээлекчилер хуралының даргазы Сергей Салчак, кожунунун чагырга даргазының бирги оралакчысы Василий Донгак, Тээли суму чагыргазының даргазы Сааяна Киришкенер.

Хуралга чүве чугаалааннарның саналының кол утказын допчулаарга мындыг: кожунда оорлаар, арагалаар, корум-чурум үрээр, өлүржүр-чидиржир чоруктар бар. Шагдаа черинин машиналары он дөрт ажыг чылдың дургузунда ажылдаандан эргижиреп үрелген. Ам “хаван-чадаг” “адрестер”-биле ажылдап турар, ынчалза-даа олар боттарының бужар ажил-хөзүңү уламчылавышаан. Тус чер бюджетинден хандыртанып турар шагдаа ажылдакчыларының хеп-формады чедишпейн турар. Бо бүгүнүң дугайында солунда үнген материалда шын бизжээ, ооң-биле маргыжар арга чок дээрзин айтканнар.

Ук материалда “кожунунун иштики черектер килдизи кончуг багай ажылдап турар” деп бизжээниң чамдык санал бергенер чөпшээрешпээн. Эки ажылдап турар шагдаа ажылдакчылары хөй. Ол хирезинде бүдүн килдистин ажилын каратып, шагдаа ажылдакчыларының аталдарын чон мурнунга баксырадып турарын чугаалааннар.

Хуралга болган сайгарылганың утказы, угланьышкыны улам тода билдинзин дээш, чамдык саналдардан одурулларны маңа

кириер бодай-дыр мен.

Штаб начальниги Римма Куулар:

— Машина-балгат чок, бензин чок дээш анаа олурбайн турар бис. Чадаг-даа чоруп тургаш, корум-чурум үречилерин тудуп, оорларны, хулиганнарны иштеп турар бис. Чамдыкта боттары-выстың акшавыс-биле-даа бензин садып ап турдувус. Ажылы-высты, чон мурнунга хүлээлгевисти кажан-даа утпайн турар бис. Чонун эрге-ажыын камгалаары — бистиң хүлээлгевис!

Назы четпестер-биле ажил чорудар инспектор Салбак Салчак:

— Материалда кожунун чагыргазының даргазы Дугароол Хертеткин адресинге бизжээ чүүлдер шын эвес деп санаар мен. Даргавыс шагдаа килдизинге машина-балгат, кывар-чаар материалдар-биле үргүлчү дузалап, килдистин ажилын кичээңгейге ап келген. Чамдык шагдаа ажылдакчыларыңа хеп-форманы садып берген. Ам чаа машина садып бээринин аргаларын дилеп, тып турар.

Тус черниң Төлээлекчилер хуралының даргазы Сергей

РЕДАКЦИЯДАН: “Шын” солунга үнген шүгүмчүлелдик материалдың кол-ла утказы болза, Бай-Тайга кожунунун девискээринге кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдиреринче бүтү күштү организастан тургаш, ону канчал чавырылдырып алырыл дээн айтырыгже угланган болгай. Ол дээрге хүндүлүг ажил-ишчи чонувустун үнү, эскерин, кыйгызы, сагыш човаашкыны деп хандыр бодал билир уjurлуг бис. “Шын” солунга үнген шүгүмчүлелдик материалда айткан четпестерни эдил алырда, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди моон соңгаар күштелдиреринин дугайында шынчыг чугаа хуралга болбаан хиредир. Ол ышкаш ук четпестерни эдерининг кемчеглерин ажылдап кылбааны билдинип турар. Ынчангаш кожунун чагыргазы, ооң иштики черектер килдизи четпестерни эдер кемчеглерин алыр дээрзинге бүзүреливис ипереттис.

ЧОН-БИЛЕ СҮМЕЛЕЖИП БИЛИР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак төрөл чонунче доктаамал сагыш салып, оларның келир үедө аас-кежиктиг чуртталгазы дээш мога-шылаг чок ажылдап чоруур боорга, дыка-ла хүндүлээр мен.

Чөөн-Хемчик кожунунун төвү Чадаана хоорайга ол бо-ла келир, чон-биле ужуражып чугаалажыр, сүмележир, чүү кылдынганыл, моон соңгаар кандыг ажил-херекти бүдүрерин айтырып, доктаамал дузанын чедирип чоруур. Алды-Хүрээниң дуганын Шериг-оол Дизиживичиниң деткимче, дузаны-биле Чадаана хоорайда туткан болгай.

Оон аңгыда шаанда офицерлер чурттап турган шагда-ла калдыг турган хос бажыңнарны даргавыстың ачызында школа кылдыр эде кылып, тудуп эгелзэн.

Даргавыстың мерген угаанынга, өттүр көрүштүңгө, сөглээн сөзүңгө ээ-хары-салгалыыңа эң-не таарзынар мен. Ынчангаш Шериг-оол Дизиживичиге үре-түнелдик ажилдаарын, кан дег кадык-шылды күзээр-дир мен.

Мария САРЫГЛАР,
Чадаана хоорайның
чурттакчызы.

“ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ Би-Хем кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгелеринден хостаар дугайында

Кызыл хоорай, 2004 чылдың март 18, № 43/141-4

Девискээр соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгелеринден хостаар дугайында Би-Хем кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының даргазы А.С.Симашовтун билдирешкенин көргөш, “Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелерин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында” Федералдыг хоойлунун 28 чүүлүнүн 7 пункту-

зунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Александр Сергеевич Симашовту Би-Хем кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгелеринден 2004 чылдың март 20-ден эгелеп хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарынга парлаар.

“2003 чылдың сентябрь 28-те болган Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап бадылаашкынының, катап болгаш немелде соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында” Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2003 чылдың октябрь 6-да № 8/38-4 доктаалына өскерилгелер кирер дугайында

Кызыл хоорай, 2004 чылдың март 18, № 43/143-4

2003 чылдың ноябрь 21-де Тожунун район судунун шийтпиринге, Тыва Республиканың Дээди судунун негелде херектеринин талазы-биле суд коллегиязының 2004 чылдың февраль 3-те тодарадылгасын болгаш “Тожунун № 27 соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының катап соңгулдаларының түңнелдерин дугайында” Тожу кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының 2003 чылдың октябрь 3-те № 102 шийтпирин күш чок болдуур дугайында” Тожу кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының 2004 чылдың март 5-те № 9 шийтпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының “2003 чылдың сентябрь 28-те болган Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап бадылаашкынының, катап болгаш немелде соңгулдаларның ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында” 2003 чылдың октябрь 6-да № 8/38-4 доктаалының 6 пунктузунда “2” чугагайны “1” чугагайга солуур болгаш Тожунун чаңгыс мандаттыг № 27 соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Олег Колович Шырпычык соңгултурган деп доктааткан кезээн күш чок болдуур.

3. Бо доктаал ону парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

4. Бо доктаалды республиканың “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Черим-чуртум ТЕВЕ-ХАЯ

ТӨӨГҮЗҮНДЕН ОДУРУГЛАР

1934 чылда Тываның көдээ ажил-агый дуржулга станциязын органиастаан. ТАР-ның бирги эртем-шинчилел албан чери ол болган. ССРЭ-ден чаладып келген бөлүк эртемденнер орта ажилдаары-биле чедип келирге, чурттаар бажыңнар чок болганындан майгыннарга, өглерге чурттап турганнар. Ындыг-даа болза дуржулга станциязының мал, чер ажылы, агрохимия лабораториязы салбырларын тургускаш, эртем-шинчилел ажилдарын кылып киргеннер. Суурну тудары чугула айтырыгның бирээзи турган. Баштай контораны, ниити чуртталга бажынын тудуп алган. 1935-1936 чылдарда чуртталга бажыңнарын кудумчузун, ясли-садты, магазинни, пекарняны, чунар-бажыңны, дээрбени, чазаныр болгаш ногаа аймаа өстүрер черлерни болгаш өске-даа объектилерни туткан. Суурну Теве-Хая деп адап алган. Бо чылын ооң тургустунганындан бээр 70 чылын демдеглээр.

Көдээ ажил-агый дуржулга станциязы эртем-шинчилелге үндөзилээш, чер ажылының үнүш-дүжүткүрүн бедидеринге, малдың уксаазын экижидеринге, продуктулуун бедидеринге улуг рольду ойнаан. 1938 чылда кызыл-тастың бир газындан 28,8 суладан 24,2 центнер дүжүттү ажаап ап турар болу берген. Эртемденнер кат-чимис садын безин өстүрүп шыдаан. Вишняның, сливаның, малинаның, яблоктун, инек-карааның болгаш өске-даа кат-чимистиң чагаай дүжүдүн ажаап ап турган. Дуржулга станциязы барыын кожуннарга мал, чер ажылын хөгжүдөр херекке биче эвес салышкынын кириген.

Саглы, Кара-Чыраа, Теве-Хая школаларының онгу классчыларының ужуражылгазы. Алекмаа Ондар (Теве-Хая) оюн үзүнде.

Дуржулга станциязының баазынага эрткен чүс чылдың алдан чылдарында "Тыва" совхоз тургустунган, мал семирти азыраар ажил-агый болган, бир ээлчегде ийи муң бода малды семирти азырап турган.

1971 чылда Теве-Хаяга көдээ Совет (ам суму) тургустунган, ооң бирги даргазынга Лопсан Серенович Ондар соңгуткан.

Теве-Хая суурга янзы-бүрү нацияның кижилери эп-найырал-

Теве-Хая ортумак школазының директору О.Ооржак (солагай таладан), өөредилге эргелекчизи Ч.Ондар, башкылар А.Хертек, З.Сендажы, өөредилге эргелекчизи А.Ондар, башкы В.Ховальг.

дыг, тодуг-догаа чурттап, бир демниг ажилдап турганнар. Ынчангаш олар бо черниң социал экономиказын хөгжүдөр херекке боттарынын төлептиг үлүүн киригеннер.

БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБААН

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының төнчүзүнде рынок экономиказынче шилчилгениң кончуг берге үезинде хамык ажил-агый буураан, акша-көпеек, дериг-херекселдер, кыварчаар материалдар чок, барааннар, аыш-чем аймаа ховартаан, оларның өрткүнези улгаткан турган. Мооң уржуу-биле хамыктын мурнунда бо девискээрниң чурттаачы чоннун амыдырап-чурттаарына берге байдал таварышкан. Теве-Хая суму чагыргагы (даргазы Е.С.Грачева) бо айтырыгны канчаар чогумчалыг шийтпирлээринин аргаларын дилеп тывар дээш тодаргай хемчеглерни ап, бодамчалыг ажилдаан. Бергелерни алып эртерде азы социал айтырыгны чогумчалыг шийтпирлээрде бот-башкарнып тургаш, боттарын боттары хандыртынары эңне ажыктыг деп санаан.

Сумунун албан черлеринден эгелээш хуу хамаатыларга чедир тараа, ногаалар, картофель тарыыр ажилды органиастаарынче кирген. Оларга суггаттыг эки хөргүнүг тарылга шөлдөрин быжыглаан. Баштайгы чылында күзелдиг кижилер эвээш-даа болза, чагаай дүжүттү олар өстүргөш, өскелерге үлегер-чижээни көргүскеннер. Дараазында чылдарда хөй тараа, картофель ажаап алгаш, амыдырал-чуртталгазын экижидип эгелээннерни эдергеннерниң саны көвүдөөн. Чер — чемгерикчи, ол амыдырал-чуртталганы экижидер деп чувени чон биле билген. Амгы үеде колдуунда өгбүле бүрүзү тараа, картофель-биле хандыртылган. Чер ажылы-

Теве-Хая суму чагыргагының специализи Нелля Куулар.

биле чергелештир малдың баш санын өстүреринче сагышты салган, оларның баш саны, чыл келген тудум-на, көвүдөп орат. Мал болгаш чер ажылының продуктуларының артыкшылдың чон саткаш, акша-көпеекти ажилдап ап турар. Хуузунда машиналарлыг, тракторларлыг кижилер безин арбыдаан.

Теве-Хая суурнуң социал адырының албан черлеринин материал-техниктиг байдалы багай болганындан негелдеге чедир ажилдавайн турган. Суму чагыргагы оларның ажылын сегидеринче сагышты база салган. Культура бажыңын, уруулар садиктерин, совхоз конторазы турган бажыңны болгаш өске-даа септелгелерни чоруткан. Ам олар ажылын экижиткен, өскелерге үлегер-чижектиг чүүлдери эвээш эвес. Буураашкын чылдарында Теве-Хая суурнуң омур-хевири, чагаайжыдылгазы шоолуг эвес байдалга келген турган, ону экижидер дээшти хемчеглерни алган. Кудумчуларны корум-чурумчуткан, херимнөөн, агарты чугайлаан, чагаайжиткан. Бо чугула социал айтырыгларны шийтпирлээр дээш суму чагыргагының даргазы Елизавета Содунаевна Грачева органиастачы талантызын, чогаадыкчы езу-биле экономиктиг санаашкыннарның шын кылып билирин, төрөл чонунга бердингенин, төртүтүнген чериниң сайзыралы дээш сагыш чогаачалын хөйге көргүскен. Ажил-херекти кылырда өскээртен хөй акша-хөргөңи дилевөөн, тус черниң курлавырларын, аргаларын ажылгаан.

ДУРЖУЛГА ТӨВҮ

Суму чагыргагына бодун боду хандыртынар ажилды органиастап чорудары белен эвес хемчег болган. Ону ботандырар дээш суму чагыргагы ажил-чорудулгазын эде тургузуп чаарткан. Чурттаачы чоннун социал паспортун тургускаан. Чединмес өг-бүлелер, пенсионерлер, инвалидтер, херээженнер, аныктар, хамаатылар-биле ажилдарын болгаш өске-даа ажил-херекти чорударын күштелдирген, моон соңгаар чүнү кылырын тодараткан. Белен эвес херекти күүседиринге арбаннарны, херээженнер чөвүлелин, культура, өөредилге, эмнелге ажилдакчыларын болгаш өске-даа активти хаара туткан, даалгаларны берген. Хөй күштү үндүрүп, аргаларны ажылдап тургаш, суму бодунун мурнунда салган сорулгазын күүседип шыдаан, өөрүчүг түңнелдерлиг болган. Бо дээрже биче эвес ажил-херекти шийтпирлээш ажыктыг дуржулгага хамааржыр. Ол бүгүнүң непередир-биле дуржулга непередир төптү 2002 чылда Теве-Хая суму чагыргагына ажиткан.

Дуржулга непередир төпке баарывыска, суму чагыргагының специализи Нелля Куулар ажилдап омур. Манаа арга-дуржулга солчуру-биле Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр болгаш өске-даа кожуннарның удурткучулары, культура, өөредилге, эмнелге ажилдакчылары кээп турарын ол бистерге тайылбырлады. Бис орта барган хүнүвүсте Өвүрнүң Саглы сумузундан бөлүк ажилдакчылар чоран болду. Моон алгаш көөрге, дуржулга төвүнде ажылдап болур арга-дуржулга бар болуп турар.

"Ромашка" уруглар садигиниң кижизидикчилери дүштеки дыштанылга үезинде.

Республиканың кожуннарының школаларының өөреникчилери Теве-Хая ортумак школазының амыдыралы-биле таныжар дээш база кээп турар. Орта чөдө бээривиске, Өвүрнүң Саглы, Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраа ортумак школаларының онгу класының өөреникчилери аалдап келген болду. Олар янзы-бүрү оюннарны ойнаан, спортчу мар-

гылдааларны эрттирген, школа-ның амыдыралы-биле танышкан.

БЕЛЕТКЕЛ-ЛЕ, БЕЛЕТКЕЛ

Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60 чылынга белеткел ажилдары Теве-Хая сумузунда база идеп-кейлиг чоруп турар болду. Бо юбилейден аңгыда, Теве-Хая суурнуң тургустунганының 70 чылын база демдеглээр. Ынчангаш байырлалдарны белеткээр болгаш эрттирер хемчеглерни

Теве-Хая ортумак школазының столовазының улуг повары Кызыл-Чинчи Монгуш.

ажылдап кылган, оларны күүседиринче кирипкен. Сумуда юбилейге белеткел кайы хире чоруп турарын кожуну чагыргагына дыңнаан, бо чугула херекти улам экижидер даалганы берген. Юбилейлерге белеткелге хамаарышкан айтырыгларны шийтпирлээри-биле Е.С.Грачева Кызылче сургакчылап чорупкан болду. Ынчангаш орта ужуражыр арга-выс чок болду.

Сумунун кайы-даа коллективинге баарга, Тываның 60 чылынга төлептиг ужуражыр дээш белеткел ажылы кол черни ээлеп турар боор чорду. Малчыннар малдың баш санын өстүрер дээш, ылангыя малдың чаш төлүн менди доруктурары-биле дүн-хүн чок ажилда хаара туттунган. Чер ажилдакчылары чагаай дүжүттү өстүрүп алыры-биле машина-техниказын септеп, үрезинин белеткеп турлар. Теве-Хая ортумак школазының директору Оюмаа Ооржакка ужуражырывыска: "Юбилейни төлептиг уткууру-биле өөредилге-кижизидилге ажылының шынарын экижидер, суурнуң төөгүзүн бижир мөөрейни чарлаан болгаш өске-даа хемчеглерни алып бис" — деп биске чугаалады. Ынчангаш Тываның болгаш Теве-Хаяның байырлалдарына белеткел калбарганын эскердиривис.

Чери-чурту Теве-Хаяны бурунгар хөгжүдөр, амыдыралын экижидер дээш ажилдап турар теве-хаяжыларнын ажил-ижи бүдүнгүр, чоруп чогуңгур, омаксергек болурун күзеп чордувус.
Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткээни.

Төлээлекчилер палатазының депутаттарына дыңнадыг

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының он ийги хуралы 2004 чылдың март 30-де 9.00 шакта Тыва Республиканың Улусчу чогаалдыг бажыңыга болуп эртер. Бүрүткээри 8.00 шакта эгелээр.

Хүн айтырыл:

1. Тыва Республиканың Саналга палатазының Даргазының оралакчызынын албан-дужаалынга томуйлаашкын дугайында.

2. Судьяларның квалификаци коллегиязының кежигүнүнүн — хей-ниитинин төлээлекчизи Н.М. Тас-оолдун бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде соксаанының дугайында.

3. «Сондукчуларның чагырларының дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

4. «2003 чылда ыяап-ла медицина камгаладыгының Тыва Республика фондузунун бюджетинин күсүлдезинин дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

5. «Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырынның бюджетинин күсүлдезинин дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

6. «Күрүне албанының дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунунга өскерттилгелер кирирет дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

7. «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын солуп ажылдап турар кижилеринин болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыттарының акша-мөңгүн-биле хандырылгазының дугайында» Тыва

Республиканың Хойлузунун дугайында.

8. «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органның административтик комиссияларының дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунунга өскерттилгелер кирирет дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

9. «Тыва Республикада ипотека аргазын езугаар чуртталга оран-сава тутарында чээли бээрин сайырадыр дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

10. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунга өскерттилгелер кирирет дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

11. «Чер иштинин байлааның дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунга өскерттилгелер кирирет дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

12. «Бойдус болгаш техногенниг шинчилиг онза байдалдардан чурттагы чонну база девискээрлерни камгалаар дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунга өскерттилгелер кирирет дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунун дугайында.

13. «Тыва Республиканың Тере-Хөл район судун тургузар дугайында» Федералдыг хойлузунун төлевилелнин дугайында.

14. Өске-даа айтырылгар.

КОМИТЕТ ХУРАЛЫНГА

Бо хүннерде Улуг Хуралга Агролетпур каттыжышкыны, чер харылзаалары, бойдус ажылдалы болгаш экология талазы-биле комитеттин хуралы болуп эртен. Анаа Тыва Республиканың «Чер иштинин байлааның дугайында», «Чер төлевиринин дугайында» деп хойлуларынче өскерттилгелер кирген.

Бирги хойлуда өскерттилгелер чер иштин ажыглаар талазы-биле харылзаалары удуртуп-башкараар хойлуудулга органның эргелеринге, чер иштин ажыглап болур эргени алырын болгаш мөөң чыдым черлерин ажылдап кылып кылдыр чер иштин бээринин чурумунга дорт хамаарылгалыг бооп турар.

Ийигизинде чер дээш үндүрүгү тургузарының көдээ ажыл-агый черлеринин бир гектарыннан ажыл хире үндүрүгү алырын, чер үндүрүгүнде чигелделер болгаш ону шилчи-

Улуг Хуралдың төлээлекчилер палатазының парлаалга албаны.

ӨСКЕРТИП БОЛБАС

2004 чылдың январь 20-де № 8 дугаарлыг «Шын» солунга үнген Чинагийн Галсанның бижээни «Улан-Батордан байыр» деп материалы үнген. Ол чогаалчының бижээн чүүлү мээң сагыш-сеткилимге таарышпас-тыр. Кызыл хоорайның адын чүге өскерттир чүвөл, ол хевээр тургай-ла. Кызыл дээрге чүс чыл чыгыш адап келген хоорайышкы ышкажыл. Кызыл деп атта багай чүү деп, кызыл тукка, кызыл өңге дөмөйлөп каан ат-ла-дыр. Кызыл хоорайның ады бүгү делегейде билдингир апарган ат-тыр.

«Ы» деп үжүктү бүгү делегейнин чону ажыглап турар болгай. «У, Ү, Һ» деп үжүктөр орус алфавитте чогуу билгир бис. Орус чон-биле 60 чыл иштинде кады чурттап чор бис, ыңдыг-мындыг үжүктөр дугайында кандыг-даа чугаа турбаан. Хемедей дээрге, моол сөс бе азы чүл? Хем азы

деринин хууларының дугайында болган.

Республиканың мал эмчилеринин көдүргени ашаландырышкын айтырын база сайгарып көргөш, ону дараазында хуралдың хүн айтырынынче кирген.

Хуу өңчү, экономиктиг политика болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитеттин хуралында «Тыва Республикада чуртталга бажыңнарынның ипотека чээлизинин сайырадынын дугайында» деп төлевилелди көргөн. Ол чээли системаның бистиң республика иштинге тыптырын, ооң канчаар ажылдаарының болгаш хөгжүрүгүнүн чурумун тургускаш, кирген акша-хөреңгинин Тываның чуртталга оран-сава байдалын экижидер талазы-биле канчаар ажылдап болурунун дугайында чугаалашкан.

хеме деп сөстөр бисте бар-ла болгай.

Амгы үеде кандыг чурттап чор бис, ону бодап көрө. Мен бодаарымга, Кызыл хоорайның адын өскерттип болбас. Ол хевээр чорзун. «Шын» солунун адын база өскерттип болбас. Хоочун солун ыңчаар чоруур болза эки. Бижик-билгилгил чогаалчы кижик мен дээш чогаалды бээрге, кайын боор. Өске чонун иштики делегейинче холгаарлай бээрге, таарымча чок боор-дур. Тывалар кайы-даа чурттарда бар, төрөөн Тывазынга чедип келгеш, турган черинин аяны, дылы-биле онуму ыңчаар-мынчаар адаңар дээр болза, ыңчаар адап алыр бис бе? Тыва бичии-даа болза, төөгүнүн чурту болгай. Кызыл хоорай биле «Шын» солунун ады төөгүге ол хевээр артар ужурлуг.

Барымза ДОРЖУ.

Каа-Хем кожун.

ЧЫЛЫГ ҮЕНИ ЧӨП АЖЫГЛААР БОЛЗА...

Март 17-де «Тыва автоорук» эргелелинин орукчуларының эртен чылдың туңнелин үндүрген хуралы болуп эртен. Хуралга ТР-нин Чазак Даргазының оралакчызы — энергетика, транспорт болгаш харылзаа, орук ажыл-агыйның сайды болгаш С.А.Барыбин болгаш өске-даа хамаарылгалыг ведомстволарның төлээлери киришкен.

Хуралга «2003 чылдың туңнелдери болгаш 2004 чылдың сорулгаларының дугайында» илеткелди «Тыва автоорук» эргелелинин начальниги Д.Ч. Ондар кылган. «Үндүрүг оруктары биле орук ажылдарын ашаландыраарын күсүдип турарының дугайында» эргелелинин начальнигинин оралакчызы С.В. Сиорпас, «Орук ажылдарын кылып турарының шынарын хынаарын организастаарының дугайында» «Тыва автоорук» эргелелинин кол инженери К.М. Сарыглар кыска илеткелдерни кылган.

Республиканың иштики автооруктар четкизинин ниити хемчээли 2846 км, ооң иштинде асфальт-биле шыптыгган автооруктар 926 км. Ол автооруктарын өңчүнүн янзы-бүрү хевирлеринин 21 организациялары харылап турар, ооң иштинде тус чернин орук бүдүрүлгелери — 11, күрүненин каттышкан бүдүрүлгелери — 10, кызыгаарлаттыгган бир харысалгалыг эштежилге.

Эртен чылын «Тыва автоорук» эргелели 20 организациялар-биле 68 керээни 140,4 млн. рубльге чаргаш, орук ажылдарын кылып чоруткан. Үндүрүглер чылдазының баазызының өскерттилгени-биле болгаш үндүрүг хойлуудулгазының чедир ажылдап кылдынмаанындан тус чернин орук фондузунче 41,1 млн. рубльдин үндүрүгү кирген, бердинген планың 73,4 хуузу болуп турар. Тус чернин автооруктарын септээр болгаш ажаап тутар бүдүрүлгелеринин саң-хөө талазы-биле ажылчорудулгазын шалтыгыт болганы чугаажок. Ооң түңнелинде «Тыва автоорук» эргелели тус чернин орук фондуздундан ашаландырып турар автооруктарын болгаш көвүрүгүленин септелгезинин хемчээлин кызырап ужурга таварышкан.

Республиканың иштики автооруктарын кылырынга кончуг шыырак бүдүрүлгелер хаара туттунган. Оларның чижээне «Восток» кызыгаарлаттыгган харысалгалыг эштежилге, ПК ДСТ болгаш механизастыг ажылдар чорудар күрүненин албан чери «Боттарында» шыырак бүдүрүлге баазалыг, күштүг орук-тудуг техниказы-биле хандыртылган, амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар асфальт-бетон кылыр заводтарлыг болгаш асфальт салыр автоматтыг системалыг («Восток» КХЭ), арга-дуржулгалыг инженер-техниктиг кадрларлыг. Олар Мөңгүн-Тайганың бединде болгаш Тожунун тулаалыг шынаазында бедик шынарлыг оруктарын кылып турар.

Механизастыг ажылдар чорудар күрүненин албан чери бо чылын Бояровка—Тоора-Хем аразында автооруктун эң берге участогунга 10 км автоорукту 23,2 млн. рубльге кылып дооскан. Сөөлгү чылдарда ол автооруктун эң берге черлеринде 20 км автоорук кылдынганы-биле Тоюу кожуунче чылдың дөрт эргилдезинде автомобиль аргыжылгазын тургускан. Ооң-биле чергелештир республиканың иштики автооруктарында 28 км автооруктун септелгезин чоруткан.

Федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизи-биле Кызыл—Ак-Довурак аразында 295 км автоорукту ажаап тутуп турар. Бо чылын аңаа ниитизи-биле 5500,0 муң рубльди чарыгдан. Ооң чүгле хензиг үлүү автоорукту чаартырынга кирген. Бо автоорукту өңчүнүн янзы-бүрү хевирлеринин 4 орук-тудуг-септелге организациялары харылап турар. Ылангыя федералдыг күрүне бүдүрүлгези ОАБ-365 бодунун хүлээлгезин өскөлдөрдөн ак сеткилди күсүдип, эрги орук демдектерин долузу-биле солаан. Хуу сайгарлыкчы А.В. Кек көвүрүгүлери болгаш автопавильоннарны будуп чаартканы-биле автооруктуң ажалдазынын шынарын экижиткен. Кызыл—Ак-Довурак аразында автооруктуң аргыжылгазын болгаш айыл чок чоруунун хандырылгазын орук-тудуг организациялары бедик денелге тутуп турар.

Республиканың иштики автомобиль оруктарын ажаап тутарында девискээр-орук фондуздундан 27,490 муң рубльди тускайлап берген, 1 км автоорукту ажаап тутарының чижек-хемчээли ортумаа-биле 15 муң рубль. Херек кырында девискээр автомобиль оруктарының ажаап-тутарының чарыгалды 27,119 млн. рубль болган. Бистин республикада ниити ажылгалдың автомобиль оруктарының четкилери 1000 дөрбелчин метр девискээрге хамаарыштыр 13 км болуп турар, ол көргүзүт Хакас Республикада—41 км, ниити Россияда—32 км болуп турар. Моон кандыг түңнелди үндүрүп болурул дээрге, республика девискээринде автооруктар четкилеринин хөгжүлдеси чогуур денелге четпейн турар. Тываның 17 кожууннарынның ийизинде (Тоюу биле Тере-Хөл) республика төвү-биле автоорук харылзаазы тургустунмаан.

Республиканың иштики автооруктарында 7836 погон-метр 243 көвүрүгү ажыглап турар, оларның иштинде 19 көвүрүг демир, 102-зи демир-бетондан кылдыгган, 122 көвүрүгүлери ыш. Оларның техниктиг байдалындан алгаш көөрге, 175 көвүрүг чогуур

негелдеге дүүшпейн турар, 9-у — озал-ондактын байдалында. Хакас Республиканың девискээринде биске хамаарылгалыг Он хемде 533 погон-метр 4 көвүрүг, Чөөн-Хемчиктин Шемиде 1, Элегес хемде 1, Каа-Хем кожуунун Бүрен, Копту хемнерде 2 көвүрүг айыылдыг байдалда турар. Эртен чылын 5 көвүрүгүнүң капитал септелгезин кылган, бо чылын 4 көвүрүгүнүң капитал септелгезин кылып чорудары планда көрдүнгөн.

Ниити ажылгалдың автомобиль оруктарында озал-ондактын болдурбас талазы-биле тодаргай хемчеглерни аяп келген. Бо дээрге орукчуларның доктаамал кылып чорукчу, азы өскээр чугаалаарга, хүн бүрү кылып ажылдарында хамааржыр. Орук шимчээшкенинин айыыл чок чоруун хандыраарының 13 чүүлден тургустунган программазын ОШАЧКИ-биле ажылдап кылгаш, ону долузу-биле күсүткен. Эртен чылын 20220 дөрбелчин метр шөлдүн оюлган черлерин септел кылган, 1395 орук демдектерин, 1125 погон-метр орук камгалалын солаан болгаш чаарткан.

Техниктиг хайгаарал килдизи болгаш төп орук лабораториязы бүдүрүлге контролон доктаамал чорудуп келген. Эртен чылын техниктиг хайгаарал килдизинин тускай эртемниглери федералдыг бюджеттен акшаландырып турар автооруктарын тудуунун, септелгезин, ажаап-тудуп турарының шынарынның талазы-биле 31 хыналданы организацияларга чоруткан. Хыналданың түңнели-биле бүдүрүлгө ажылдарының чурумунда болдурган хажыдышкыннарны эдеринин талазы-биле 25 дыннадыгыларны кириген.

2003 чылда республиканың ниити ажылгалдың автомобиль оруктарыга 142 орук озал-ондаа болган. Орукчуларынчур буруузу-биле болган озал-ондакты ОШАЧКИ ажылдакчылары тодаратпаан, орта 44 кижилер, 173 кижиги балыгланган.

Орук ажыл-агыйы доктаамал күрүне бюджетинге турар болгаш экономиктиг кризис үезинде ооң ашаландырышкыны нарын байдалга турза-даа, ооң септелгезин болгаш чаартылгазын үзүктелдирбээн. Сөөлгү чылдарда ооң ашаландырышкыны көвүдөп кел чыдар. Эртен чылын республиканың девискээр-орук фондузунун бюджетин 149,3 млн. рубльге акшаландырган болза, бо чылын орук фондузунун бюджетин 184,5 млн. рубльге акшаландырган болгаш автоорук тудууларыга — 20,3 млн. рубль, тус чернин автооруктарын болгаш көвүрүгүленин септээринге база ажаап тутарында 119 млн. рубль көрдүнгөн. Республиканың орук-тудуг ажылдарын чогуур денелге дүүшүртүрүгүн хөгжүдери, ооң шынарын экижидери, чаа технологияны ажыглаарын чедип алыры алызында барып, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кол рольду ойнаар дээрзин ТР-нин Чазак Даргазының оралакчызы С.А.Барыбин бодунун чугаазында демдеглээн.

«Тыва автоорук» эргелелинин кол инженери К.М.Сарыглар автооруктарын шынарынче онза кичээнгени угландыраарын бодунун чугаазында демдеглээн. Бир эвес автоорукту шынарлыг кылып алыр болза, ооң ажылгалы үр болуп болгаш экономика талазы-биле камналгалыг болур. Бо талазы-биле «Тыва автоорук» эргелели республиканың юбилейинге уткуштур «Автооруктарны эң эки ажаап тутканы дээш» республиканың өңчүнүн янзы-бүрү хевирлеринин орук-тудуг-септелге бүдүрүлгелеринин аразынга конкурсту чарлаан болгаш комиссияның составын бадылаан. Тываның юбилейинге уткуштур ооң каас-чараш бойдус чурумалын сонуургаан иштики, даштыкы аалчылар кайын-даа чедип келир. Оларны бир дугаарында бистин автооруктарыныс уткуп алыр дээри билдингир. Эки орук-биле чоруп орган кижинин сагыш-сеткили сергек болур дээри кымга-даа билдингир. Орукчулар ортузунда организастан бо конкурсту бодум хуумда деткир кижиге болдум.

Час дүжүп, чылыг үе чедип кээрге, орукчуларын чымыштыг ажылы эгелээр. Орта уткуштур белеткел ажылдары эгелей берген. Чайын чылыг үени чөптүг ажыглаар дээш эртен даң бажындан хүн ашкыже чедир ажылдааш туруптар улус болгай. Тываның чаны кыска, ону таарымчалыг ажыглап өөрени бергени оларның ажылынга улуг идигни берип турар.

Бүдүн хүн иштинде орукчуларга «Тыва автоорук» эргелелинин удуртукчулары, специалистер оларны кылып чорудар ажылдарының кол угланышкыннарынга хамаарыштыр тайылбырларны, сүмелерни берип, оларның кириген саналдарында тодаргай харыларны берген.

Сергей ХЕРТЕК.

ПЕДАГОГИКА

Тываның 60 чылынга уткуштур

БАШКЫНЫҢ САКТЫШКЫНЫНГА ЭГЕ СӨС

Хоочун башкы, Өвүр Торгалыгда улуг хүндүткелдик кижилернин бирээзи Кызыл-Уруг Кечил-ооловна Донгактын боду бижээн чамдык сактышкыннары мээң холумга душ бооп кирип келген. Ол дораан чашкы үем сагымга чурттунду. Суур адаанда бажынынга чурттап олурган Кызыл-Уруг башкы (башкыларны черле овичилээр, овналаар эвес бис, бүгү хүндүткел «башкы» деп немелде атта сиңген турганы ол ыйнаан) биле «Торгалыг» колхозтуң үндезилекчилериниң, чер-чурттун, суурнуң төөгүзүнче ады кезээ шагда кирип бижиттинген төлептиглериниң бирээзи, каш чыл бурунгаар бистен чарлып чоруткан Эртине Аракчаевич Кенден олар караамга көстүп келди. Он ийи ажы-төлдүг

бо өг-бүле хөйүн көрүп эрткен, амыдыралын төрөөн черинге, төрөл чонунга ак сеткилди-биле бараалгаткан улус-ла болгай. Сактышкыннарлыг саазынарны сонургап номчааш, хоочуннуң бижээни чүүлү-биле республикада хөй санның номчукчуларын таныштырар болза, черле артык эвес деп түннелге келдим. Бирээде, улуг назылыг, ажыл-ижи-биле алдаржаан кандыг-даа кижиниң чурттап эрткен амыдыралы черле солун, өөредиглиг болур ужурлуг, ийиде, хоочун башкының амыдыралының эгези төөгүвүсте онзагай үе – үжөн, дертен чылдар-биле сырый харылзаалыг болган төлээде, ол шилчилгелиг үениң дириг херечизи-биле солун дамчыштыр таныжары амгы салгалга чүге ажыктыг

болбазыл. Бо күзүн Советтик Тываның 60 чыл оюн демдеглээр болгай бис, а ол шагда, ТАР, Тыва автономнун область үезинде кижилер канчаар чурттап, ажылдап, өөренип, амыдыралын тудуп чорааның деп айтырыгның харызын база бо чүүлден тып ап болур. Ынчангаш бо хүннерде сезен харлаар хоочун башкыга ол чырык юбилейи-биле изиг байыр чедирип, эң-не эки күзээшकिनер күзеп мөгейбишаан, ооң сактышкыннары-биле таныжарыңче «Шынның» номчукчуларын чаладым.

Николай КУУЛАР,
чогаалчы, журналист.

АМЫДЫРАЛЧЫ ОРУУМ ЭГЕЗИ

Мен, Кызыл-Уруг Кечил-ооловна Донгак, 1924 чылдың март 15-те ынчангы Улуг-Хем кожууннун Дус-Даг сумузунга ады арат Даваажап Донгактын өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Кыдыг-кызыгаар чер болгаш, Тываның төп кожууннарында болуп турар эскерилгелер, чаарылгалар бистиң сумуга шала озалдап кээп турганы чөптүг болбайн канчаар, ынчалза-даа чурттун, чоннун амыдыралы чоорту биеэги шийден уштунуп, шапкыны-биле бурунгаарлап бар чытканын ам бодап каар-дир мен. Сөөлзүредип билген-биле мээң хинимни Тываның төөгүзүндө-даа, Степан Сарыг-оол, Кызыл-Эник Кудажы оларның чогаалдарында-даа ады кирген сурагыл кайгал Тараачы деп кижиниң өөнүң ээзи Өмчөң кадай кескен болган. Ада-иём боттары чүгле каш өшкүлүг болгаш, хөй мал-маганныг, шыдал-быралыг улуска хөлөчиктеп, бора бүдүн чурттап чорааннар. Ачам алызындан аңгы уктуг кижичүве-дир. Ол тайга-таңдының аңын аңнап, өлүк кежин кыдат данчаатыларның бараанынга орнап, ажы-төлүн ашкарып-чөмгерип, хепкерип чораан. Беш харлыымда иём хөөкүйдөн чарылдым. Күскү дүжүт ажаап турар үеде ачам Тожуже аңнап чоруй барган турда, авам сыңый мунгашталып арааш, хенертен мөчөөн. Хар чаапканда, ачам олча-омактыг чанып кээрге, кадайын чоок кижилери сөөлүгү очукче үдеп каапкан болган. Ам канчаар, аппарып чалап каан черинче чедө бээрге, «Аңгы-оолдуң тоожузуңда» ышкаш, дас деп куштар авамны хөндөп каапкан, чүгле сарыг чагы хола-хараганда ораажы берген, хатка хадып турган дээр чүве. Авамның чоок төрөлдери ачамга чүгле мени арттырып кааш, эске ажы-төлдү азырап алгаш барган. Бичимден тура хой-өшкүнү чааскаан кадарып, казыра мунул чоруп турдум. Тос харлыымда инек саар улуг саанчы болган мен, өскүс, түрөңги амыдырал мени кончуг эрте ажал-ишке өөредип кааны ол. Ындыг-ла чоок эвес төреливис боор Салбакай дээр кырган кадай мени тыва улустуң езу-чаңчылдарынга бичимден-не өөредип, шындыгын кончуг сургап каан. Бир чедип алган улуг эртемим ол болган. Ынчап хинчектенип чорумда, Тыва чуртунга амыдырал шапкын хөгжүп, хүн бүрүде янзы-бүрү эскерилгелер болуп турган. Ооң-на ачызында мээң чуртталгам база чаңгыс черге таптап турбайн, шаа-биле чаарылгаларга таварышкан чүве.

1934 чылда Торгалыгга Шагаан-Арыгдан келген, ол үениң деңнели-биле шуру билиг чедип алган Денгүр-оол оглу Кызыл деп

аныяк оолдун улусту тыва бижикке өөредип турган бөлгүмүн кончуг сонургап турдум. Алызы барып, баштайгы тыва эртемден, ветеринария эртемнериниң кандидаты болган Илья Кызыл-оол ол-ла болгай. Ооң башкылаан бөлгүмүңге улуг-даа, бичии-даа кижилер деңге өөренип турган чүве. Бичии-ле хостуг үелеримде ол бөлгүмнү бүдүп бакылап чоруп тургаш, үжүглөп номчуп турар апардым. Бижик-билигже эге базымым ол болган.

1936 чылдың чайынында Дус-Даг сумузунун Чоза хемде Сарыг-Хөл деп черге ийи улуг майгын тиккеш, чайгал школазын ачтыкан. Аңаа 50 хире уруулар үжүк-бижикке өөренип эгеледвис. Ам езулуг өөреникчи апарганым ол. Чиндинэеш шыкка сөгөдөктөй олуруп алгаш, дөмөк кырынга ном-кыдыраашты салгаш, бижип, номчуп турган бис. Башкывыс Улуг-Хем чурттуг Адыл-Түлүш Сагды дээр, Кызылга сургуул дооскан кижичүве. Ооң кеткен хеви орус хеп боорга, дыка сонургаар турдуус. А мен суг болза хурөң даалымба тыва тоннуг, чымчак идиктиг мен, бажым дүгүн чөөзөмгө чедир чүлээш, кежегелей өрүп каан, чоон, сарыг кежегелиг турдум. Башкым мени көргөш: «Моон сонгаар бажың чүлүтпө, сээң чажың орустарның бажының дүгү дег сарыг кижичүве сен, олар сени көөр болза, сенээ дыка ынак боор» дээрге, бирде коргуп, бирде амырап чоруп турганым уттундурбас. Ол башкывыс бисти эдертип алгаш, тайга кезип, экскурсияладып, амыдыралга база өөредип чоруп турган. Бир ай чээрби хонук өөренип чайлааш, таравыс. 3 кижичү кончуг эки өөрөнгөн, оларның санынче кирип, бир тоннук даалымба, бир боодал ак чигир, кыдырааш, карандаштар-биле шаңнаттым – өөрүшкүмнү чүге денээр!

1936–1938 чылдарда ачамның мал, чер амыдырал дузалашпышаан, Ооруг деп черге чоннун тыва бижик, сан-чурагай өөредилгезинге киржип, улгады берген улустуң өглерин кезип чораш, бодум башкылап эгеледим. Чон аразынга тускайлап ажылдап эгелзеним эгези ол-дур ийин. 1938 чылдың май айда арбан даргазы Сула дээрзи мени бижикке улусту эки өөрөткен дээш 2 метр шокар пөс-биле шаңнады. Ажылым дээш алган баштайгы шаңналым ол болган. Ол чайын чеди айда сумунун Таарымалда садыг чанынга эмнелге пунктузу ачыттынган. Аңаа база-ла Улуг-Хемден келген, эмчиниң тускай ортумак сургуулу дооскан Хертк Дүкек дээр херээжен эмчи ажылдап келген чүве. Номчуру, бижирим шору боорга, ол эмчи мени

«санитаркаладып аар кижичү мен» дээш, суурже эккелди. Бир чыл хире ол ажылга ижигип турумда, эмчи мени эмнээринге база бичиилеп өөредирге, аарыг кижилерни сыкыртып турар апарган мен. Ол кыжын сумуга школа ажыттынган. Аңаа өөренип кирип алгаш, 1939 чылдың чазынында эге школаның дөрткү класын дооскан деп шинзылганы холга туттум. Өөренип турувуста Улуг-Хем кожкомундан келген сургакчы Дамдын-оол дээр дарга биле бистиң аревэ үрүнүң даргазы Доржукай Донгак олар кезек аныяктарны хурадаткаш, бир-ле дугаар пионер организациязын тургускан чүве. Кызыл галстукту ынчан мойнумга эң баштай багалаан мен. Оң ажып пионер турдуусу. Кызылга болган пионерлер следунче төлээ кылдыр Донгак Шагбажааны сонгаанын сактыр-дыр мен. Эге школа доозуптарымга, аас-кежи бооп, өөредилгем ара коосаваан, оон башка Торгалыгдан ырап шыдаас турган болдум-на бе, ынчалза-даа салым-чол эске угланышкыны хайырлаан чүве.

1939 чылдың күзүндө алды кижичү Кызылга барып өөренири-биле Шагаан-Арыг суурже чорупкан бис. Кыргыз Натпий-оол, Кыргыз Бал-Доржу, Куулар Кара-Хуна, Саая Айыр-Санаа, Монгуш Борбаанай деп өөрүм-биле найысылалга четкеш, өөредилгеже демниг шымнып кирген бис. Бүдүүлүвүстү, чыдып калганывысты, хоорай культуразын шуут билбизивисти орта дораан билип, боттарывысты эде-хере тырттынып, хоорай чаңчылдарыга өөренип эгелзэн бис. Эмчиге ажылдап каапкан болгаш, өөрүмден бичичүгээр болуп, хоорай амыдыралыга элзэн дүрген чаңчыгып, оларга дузалажып турдум. Көдээ школага таптыг билиг чедип алган эвес, бирги улдунда өөредилгем кошкак болган. Оон коргуп-даа, эгенип-даа, бүгү күжүм салып кызып өөрөнгөш, Ада-чурттун Улуг дайынының кидин түлүк үези болур 1942 чылда Кызылда каттышкан школаның башкы салбырының үшкү курузун 4-5 демдектерге чедишкенин доозуп үнген мен!

Ооң кадында 1940 чылдың март айда аревэ кижигүңгө кирип алганым амыдыралымда база бир чугула болушкун болган. Дораан-на хөй-ниити даалгазын күүседип эгеледим. 1941 чылда өөредилгемден дыштанылга үезинде Торгалыг артын айттыг ашкаш, Дус-Даг, Чалааты сумуларынга нам үрүрү, суму күүскем болгаш аревэ күүскемунун үндүргени «Бижик билбес чорукту узуткаар дугайында» айтышкыннарны күүседип, каага-даа чедип тургулаан

мен. Айттыг, шарылыг-даа чорур-ла, чадаг-даа базып олурар-ла. Чамдык арбан даргалары «башкы келген» дээш, кедергей дузалаар, чамдыктары тоовас, чыдып калган чоруун көргүзөр боор чораан. Улусту ынчангы культурулуг амыдыралдың агымынче кириер, чаагыры, шүлүккө өөредир, билип алган чаа чүүлдерин бирден бирээ чок чугаалап бээр, сургакчылаар – ол бүгүнү шаам-биле күүседип турдум.

Дайынны ынчан төрөөн черимге уткудум. 1941 чылдың июнь 27-де Сарыг-Хөл сумузунун аревэ кижигүңгө, пионерлери баштайгы пионер одаа ажыдар дээш белеткенип турувуста, Кызылдап чораан даргалар келгөш, ол-ла дораан-чонну чыгашка, Совет Эвилелинче фашисттик Германия оор езу-биле халдаан дугайында медээни дыңнатты. Хурал соонда пионерлериң одаан «Фашизмге өлүм!» деп кыйгырыг-биле кыпсып, даштар чып тургаш, «Кызыл Армия тиилээр!» деп бижээш, агартыр чугайлап турганывыс солун болгаш уттундурбас. Ол-ла одага пионер кижигүңгө чаа сургуулар хүлээп ап, пионер кижиниң кол хүлээлгелери тарааның хоралыг дайзыннары өрге-күскени узуткаары, мал амылынга бүгү талалыг дузалаары, шериг езузунга кижичү үрүзү өөренири болур деп угаадып, ол бүгүнү кылырын даңгыраглап турган чүве.

1942 чылда башкы сургуулуң үшкү курузун доозупкан үемде Тываның сумуларынга школалар көвүдзэн, а эр башкыларны шериг албанынче алгаш баар турган. Ынчангаш бисти Чырдышкын яамызының айтышкыны-биле башкыладып чорудуп, өөредилгенер уламчыла-лас силер деп дужааган. Үе кончуг берге, дүжүкүлүг, ону боттарывыс билип, чүнү-даа кылырга белен турдуусу.

Мен Улуг-Хем кожууннун Хендерге эге школаның башкылап ажылдап эгелзеш, ол-ла кыжын Тываның Араттың Революстуг намының кижигүңгө кирип алдым. Ынчан кадыг-берге үе турган: ызыгууру бай, дүжүмет школадан үндүрүптөр, оларның өөренирин кызыгаарлаар, ындыг ажы-төлдү көөрге, кээргенчиг апар турду.

1943 чылдан эгелеп, ийи чыл бурунгаар тургустунган Өвүр кожуунга келгөш, Чаа-Суур эге чада школаныңга, Чалааты эге школаныңга база Хандагайтының чеди чыл школаныңга 1947 чылга чедир ажылдап келдим. «Бижик билбес чорукту шуут узуткаар, школа назылыг кижилерни школага ыяап-ла хаара тудар

дээш» деп кыйгырыг-биле шыдавыже ажылдап турдуус. 1947 чылда Чырдышкын яамызының айтышкыны-биле Тожунун Тоора-Хем школыныңга 1951 чылга чедир ажылдадым. Ынчан үстүкү чер каага ажылда дээр-дир, албан ынаар чоруур апар үе-ле болгай. Тожу черин агаарынга арай таарышпайн баргаш, дедир чанып кээр чөпшээрел алгаш, 1951 чылдан бээр өскен-төрөөн Дус-Даама кээп, Торгалыг школыныңга хүндүлүг дыштанылгаче үнгүжөге чедир ажылдаан мен. Чеже салгалдын хөй бичичү чаштарын эртем-билигнине эге чадазынга өөредип, амыдыралдың улуг оруунче үдөөн дээрил! Өөреникчилеримнине чедишкенин, эки чурттап чоруурун көргөш, амыдыралым хилис барбаан деп чоругаарал-биле бодап кээр чордум. Чаңгыс чер-чурттугларымның хүндү-кели менээ эң дээди шаңналмактал бооп чораанын чажырбас мен.

Совет казак база мээң ажылы-ижимни үнелеп, 1963 чылда «Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы» деп хүндүлүг атты тывыскаан чүве. В.И. Лениннине төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн таварыштыр «Шылгарангай күш-ажыл дээш» деп медаль болгаш РСФСР-ниң Дээди Советинин Президиумунун Хүндүлүг бижичи-биле база шаңнаткан мен. Ынчан бир солун таварылга болган. Алдарлыг башкы атты ол үеде Хертк Амырбитовна Анчымаа-Тока дарга Торгалыгга кээп чораш, боду тывыскаан чүве. Ынчангаш база-ла ынчан төрүт-түңген хеймер уруумну ол даргага алдар болдуруп, Анчымаа деп адап алган мен.

Чок апарган өөм ээзи-биле кады он ийи уругун эки өстүрүп кижизидип, эртем-билигге чедирген бис. Олар ам улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап, багай эвес чурттап чорлар. Бодум амгы үеде ажал-төлүм аразында Улуг-Хем кожуунда чурттап чор мен. Эрткен-барган үелерни, амыдыралчы оруумнун эгезин сактып келгөш, Тываның Россияның составынга эки тура-биле каттышканының 60 чыл оюнга тураскаадып, бо бичичи сактышкынымы бижидим. Улуг назылыг эш-өөр-даа аразында, аныяктар-даа аразында сонургай бээр улус турар боор деп идегедим. Тыва чонумга аас-кежики, быжыг тура-сорукту, эки мөзүлүг, ажылгыр боорун күзедим.

Кызыл-Уруг ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну,
«Тыва АССР-ниң школа-ларының алдарлыг башкызы».

Шинтинген чагаалар

1982 чылда колхоз тургустунуп кээрге, тудуг бригадиринге ажилдап эгеледим. Колхозка кирерде авам суг-биле кады 400 баш хой, өшкү, 40 шаа бода мал, 20 баш чыгы малды салдык. 1984 чылдан эгелеп таптыг-ла 26 чыл иштинде суму даргаладым ийин. 80 чылдар эгезинде мал ажылыгчы шилчээш, ол ажылга пенсияге үнгүже чедир бараан болдум. Бригадавыс 100 төрүүр хойдан 85-90 чедир хураганнарны ап, чүгле кожуунга эвес, республиканың мурнакчы хойжу бригадаларының санынга кирип, шаннадып-мактадып шаг болду. Ол үеде бригадаларың өске-даа

малчыннары күрүнеге дүк, этт планын нормадан ажыр күүседип, черле багай көргүзүлгелер болбайн турган.

Суму, район Советтериниң депутадынга деп шиттирип, хөй-ниитиниң ажылын кандызын кылбадым дээр. Нам, Чазак бөдүүн арат мээң ажыл-ижимни үнелеп, Күш-ажылдың Кызыл туку ордени-биле база ССРЭ-ниң 5 медальдары-биле шаңнаан. Эң-не уттундур-бас шаңналым – Моолдун баштыңы турган Ю. Цеденбалдың ат салганы “Моол Арат Республиканың 60 чылы” медалын 1981 чылда тывысканы болур. Ынчан моолдар-биле найыра-

АМ СЕЗЕННЕПТИМ

Бо назынымда чүнү көрбедим дээр. 19 харлымда шериг албанынче чоруткаш, баштай ТАР-ның аъттыг шеринге, оон Россияның девискээри болур Красноярскиге, Сахалинге эрттирдим. Ынчан дайын үезиле болгай, таптыг-ла 6 чыл болгаш, Эрзинимче чаныш келдим.

лывыс аажок турган үе-ле болгай.

Амгы үеде сумувустун хууда чонунуң мал-маганы өзүп турары өөрүнчүг-дүр, оор эвес болза, Нарында ниитиниң малынга хамааржыр 800 баш хой бар деп кожуунувус даргазы отчедунга чугаалай-дыр. Ол хойну бааза кылып алгаш, күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин тургузуп, ында мында кижилер холунда машина-техниканы чыып, чоорту сайзырап, тараабыдаа, ногаа аймаан тарып ажылдаза эки боор деп аныяк-өскенге чагыыр

кижи-дир мен. Ол ышкаш ниитиниң корум-чурумун экижидип, оорлар-биле демиселди күштелдирерин чагыыр-дыр мен. База ол ышкаш ажы-төлүвүстүң, уруг-дарыывыстың кижизидилгезин өг-бүледен, ясли-садтардан эгелээри кончуг чугула. Төрөл бөлүк аймактар аайы-биле чагыжып, сургажып, кижизидилге ажылын демниг чорутса эптиг деп бодап чор мен.

**Белчир КЫРГЫС,
күш-ажылдың
хоочуну.**

КАЖАН БОТТАНЫР ИРГИ?

Февральда үнген №18 “Шын” солунга “Бажында дээвиер чокта берге” деп күш-ажылдың хоочун тудугжузу Сарыг-оол Кууларның бижээн чүүлү бажың тудуп алып күзелид кижилерге кончуг үезинде үнген, ажыктыг тайылбыр-сүмезин бергени дыка эки-дир. Шынап-ла, чурттаар оран-сава чокта дыка берге. Арена-лап, өске кижжи бажыңы хөлөзилеп чурттаары чүден дора. Чаа өг-бүле туткан аныяктар, ажы-төлү өскүлөп, школачы, студент назынныг апарган өг-бүлелер бажың чогуңдан чоок улустары-биле дыкпыш казнакта сымарлажып чурттап чоруурлар хүндең хүнге көвүдөп бар чыдар. Ынчалза-даа кижжи бүрүзү ангы, хостуг чурталганы күзээр болгай.

Мээң холумда эргижирей берген, 2002 чылда сонгулдалар үезинде үнген “Чоннуң шилилгези” солунда парлаттынган “Бажың чоктарга эгиттимес субсидия” деп чүүлүн тудуп алгаш, каш катап сонуургап номчудум. ТР-ниң Чазааның Тыва девискээринде чурттап турар бол-

гаш чурттаар оран-сава байдалын экижидип алып дээр хамаатыларга бажың тудуп алыры-биле азы садып алырынга дедир эгиттес субсидия акшазын бээриниң чурумун бадылаанының дугайында бижип каанын номчуп таныштым. Үлээр ужурулу комиссияны Чазак доктаалын езугаар тургускан болгаш кандыг улуска бээрин тодаргайы-биле бижип каан. Ындыг акша херег-леп турар болгаш социал камгалаттынмаан хамаатыларга база көрдүнгенин бижип турар.

Шак ол субсидияны чон четтикпейн манап турары-ла илден. Ынчангаш чон аразыңга чорааш, оларның дилээ-биле Чазакта, кожууннарда комиссиялардан кажан ол доктаал амыдыралга херек кырында боттанып, хоорай, сумуларга бажыңнар немей туттунар ирги деп айтырар сорулгалыг бо чүүлду бижидим. Ол-ла чүүлде дузаламчы акшаны чурттаар бажың оочурун барымдаалап бээр деп каан.

Чуртумга, Шагаан-Арыг хоорайга, чеде бергеш, кады төрээр кыс

дунмамның бажың оочурунуң будалып, даңзыда ады шуут чогуң кайгаан мен. Даргалар аай-дедир солушкаш, көңүс ады безин чок кылып каапканы элдепиг. Бо хоорайда каш-даа бажың туттунуп, оочурда, оочур чок кижилерге будалдыр бергилеп каапкан. А мээң дунмамның алып ужурулу 32 дугаар оочуру амгы үеде 200 дугаар апарганын чүү деп чугаалаарыл?

Дыка хөй баш кырынга чаглак-дээвиер чок өг-бүлелер бажың чоктарга эгиттес субсидия акшаны четтикпейн манап турарлар. Шынап-ла харын, кым черле оран-савазын экижидип алыксавас боор! Ынчан кээрле Чазак доктаалы чүгле 2005 чылдан бээр боттаныр деп дыннаан мен. Боттаны-ла берзе, та чеже өг-бүле оран-савага четтинер чүве. Көдээ черлерге база тудугну диргизип, бажыңнарды немей тудар болза эки деп бодаар мен. Чүге чагырга чери азы ажыл чоктар таварыштыр керээлерден чаргаш, бажыңнардан тудуп болбас деп. Шуут эргижиревээр, ээн кагдынган

бажыңнарны бузуп турбайн, чагырга черлери ону кичээңгейге ап, эзелеринге херекчок чүве болза, септеттиргеш, аргажок хереглээр улуска чүге берип болбас ирги деп бодаар мен. Көдээ черлерде хайыраан бажыңнарны бускулап каапкан, кудумчулар аразы шаарарып, хевир чок апаргылаан тургулаардыр.

“Чоннуң шилилгези” солунда ол-ла чүүлду мынчаар төндүрүп каан чорду: “Субсидияларны тус чер бюджеттери, албан черлери болгаш бүдүрүлгелер база берип болур”. Мону бажың чоктарга эгиттес субсидия акша боттаны бээрге бээр ужурулглар бе азы амгы үеде тус чер бюджетинден берип турар бе, оозун канчаар билип ап болурул? Кижжи бүрүзүнүң айтырылы-ла ол. Субсидияны кажан бээрил, мону Чазакта тургустунган комиссиядан база катап дилеп, оон ужур-утказының дугайында билдингир тайылбырдан бээрин чон дилеп турар.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

**Тожу кожуун,
Ий суур.**

“КАРА ДИЛГИ” ЧУРТУ

Бедик баштыг Кызыл-Тайганың дески, чымчак белинге, хөл өөжүнүң кыдыыңга бир хүн АН-2 самолет доурак-доозунун бургурадыр хонупкан. Ол болза Тываның баштайгы ужудукчуларының бирээзи Чили Санчьевич Чимит-тир. Ол үеде самолет деп чүве көргөн эвес, чоок-кавы аалдардан эңмежок хөйү-биле четкилеп келген чон ону сонуургап, суйбап, тудуп, хүртүлерин долгандыр маңажып турганнар. Чили Санчьевич төрүттүнгөш, кызыл-даван маңап өскен чери Чалбак-Хараганда кады төрээр акызы Лопсан-Хуваа Монгуштуң аалынга келгени ол. Ону акызы уруглары-биле уткуй халчым келгеннер.

Чайгы бойдус чаа-ла ногаарарып, чечектелип турган май айда Лопсан-Хуваа дунмазы-биле мендилежи, бажың чыттап куспакташкаш, аалынче эдертип алгаш чорупкан. Ынчан оларны хавак аалдары шупту магадан турар чүве. Санчы ирейниң оглу — ужудукчу, а Лопсан-Хуваа — малчын, хөй уругларлыг Санчыларның — улуг оглу. Оларның хөй ажы-төлү база ада-иезин дөзээр, малга-даа, өг ажылыңга-даа кончуг кежээ улус. Лопсан-Хуваа — Чалбак-Хараганың бир хүндүлүг кижизи. Оон мал-маганы база хөй чораан. Чазын, күзүн Чалбак-Хараганга изиг дүжүп орда, Сүт-Хөлдүн Чайлаг-Өзен чайлаанга чайлаарлар. А күс дүжүп, өөредилге эгелээр, ол уругларын Сүт-Аксы школазынга ушкарып чедирип, өөредип турган. Ынчангаш оларның 4 уруглары база башкылар болганы таварылга эвес.

Бо өг-бүле уруг-дарыыңа шыңгыы негелдегил, оларын эртем-билигге өөредип алып дээр кызык-мак, чүткүлдүг чорааннар. Монгуш Лопсан-Хуваа кандыг ажылды кылбаан дээр! Мал азырап, тараатарырыңдан ангыда, оон ажылында база бир солун чүве — Сүт-Хөлге бир дугаар кара дилгини колхоз садып эккеп бээр, ол азыраан. Ол болза бөдүүн араатка чаа чүүл, харын-даа оларны дидим өг-бүле деп-даа болур. Чүге дизе тыва кижжи мал азырап, чер ажылы кылып чораан дээрден башка, кара дилги азырап чорбаан-на болгай.

Кара дилгиниң чиир чеми — колдуу-ла этт. Оларын суур артының талдар аразыңга демир клеткаларга чаңгыстап тургузуп каан. Ынчан колхозтун мал-маганы база хөй. Хары угда 10 хире молдурганы

сүрүп эккелгеш, дилгилерге бирээрлеп соп чиртип турган. Кара дилги — каржы амытан, ол ызырыш-даа болур. Аыш-чемни өйүңде бербес болза, улуп туруп бээр. Оон кадынды ынчан бүдүүлүк чон Лопсан-Хувааны “кара дилги азыраваас, бодун өлүп болур сен” деп-даа дилип турганнар. Ынчалза-даа Лопсан-Хуваа Санчьевич 70 ажыг харны чурттаан болгай. Оон ол кара дилги азырап турган черин Сүт-Аксының чону “Кара дилги чурту” деп адап кааны төөгүде арткан.

Шак ынчаар-ла Лопсан-Хувааның Тывага кара дилгиниң өзүп көвүдээринге үлүүн кииргенин, оон орулгазын күрүнеге ажыктыг болдурарың баштайгы эгелекчизи болганын чон билер. Лопсан-Хувааның ажы-төлү ам-даа төрээр чери Сүт-Хөлдө чурттап, ажылдап, ада-иезиниң адын сыкпайн чоруурлар. Оон өөңү ээзи Билимаа Монгуш хөй ажы-төлдү төрүп, кижизидип каш, эрте “кызыл-дустаан”. Оларның улуг уруу Ыгыр Монгуш ам 74 харлыг, ол тыва хеп даараарыңың талазы-биле чонунга бараан болуп чоруур мастер. Хеймер оглу “Чоллак-Ызыр” — Александр Монгуш амгы үеде кончуг ажыл-ишчи, мал-маганныг, садыг-саймаалыг сайгарлыкчы.

Лопсан-Хувааның шаанда ойнап өскен, хөй кадарып, дилги азырап чораан черлеринде ам оон уруг-дарыы малын малдап өстүрүп чоруурлар. Бо ажыл-ишчи кижжи Лопсан-Хуваа Монгуш, оон кады төрээни Чили Санчьевич Чимит төрээр Тывазыңга, төрүттүңген чери Сүт-Хөлүңге алдар-аттыг артканнар.

**Лизатмаа МОНГУШ,
күш-ажылдың
хоочуну.**

“Кым сен, очулдурукчу?”

ОЧУЛГАНЫҢ ШЫНАРЫ ДЭЭШ

Тываның хоочун журналистериниң болгаш очулдурукчуларының бирээзи Седен Хертектиң “Кым сен, очулдурукчу?” деп чүүлү 2004 чылдың январь 20-де үнген № 8 “Шын” солунга парлаттынган. Мээң адымны автор ол чүүлүңге ийи удаа демдегелеп, харын очулдурукчулар ассоциациязының ажылыңга хамаарыштыр мени шүгүмчүлээр болганда, бо чүүлүмнү бижиририм, хууда бодалдарымны, саналдарымны илергейлээрим эргежок чугула деп санаар-дыр мен.

Бирээде, 2003 чылдың күзүңде республикада очулдурукчуларның хуралыңга ассоциацияны (бөлүктү) тургускан болгаш оон даргазыңга мени, ынавайн турумда-ла, күш-биле сонгуп каанын ол хуралга олурушкан очулдурукчулар эки билер. Ам дээрзинде кылдынган ажыл чүл дээр, ассоциацияның Уставының төлевилелин ажилдап кылгаш, очулдурукчуларның хуралыңга күштүг болдуруп бадылаткан мен. Очулга дээр телевизор-ниң ортумаң хемчээлин коллективтиг арга-биле чогааткаш, ху-

ралга база сайгарып көргөн бис. Ийде, хүндүлүг Седен Кудрукпаевичиниң чүүлүңде көдүргөн бүгү айтырылгар шын, чүүлүг болгаш амгы үеде чугула ужур-дузалыг деп санаар мен.

Мен бодум 1949 чылдан бээр, тодаргайлаарга, 55 чыл дургузунда тыва дылдан орус дылче, оруздундан тывазыңге борастап очулдуруп чоруур кижжи мен. Бедик харысалгалыг болгаш дыка берге ажыл-ла болгай. Очулга ажылының ол дуржулгазыңга үндөйлөш, дараазыңда сүмелеримни Тываның очулду-

рукчуларыңга саналдаар бодаан мен: а) очулганың үш кол хевирлерин (аргаларын), бирги ээлчегде, эки билип алыры чугула; б) оруздундан тыва дылче, тывазыңдан орус дылче очулдураын күзээр кижилер орус болгаш тыва дылдарның дүрүмнерин, грамматиказын эки билип, өөренип алып болгаш кайы-даа дылдың сөстөрин шээжилеп алып ужурулу. Чижээ, 1980 чылда парлаттынган болгаш 32 муң сөстүг орус-тыва словарьның бүгү сөстөриниң оода-ла 80 хуузун шээжилеп алыры эргежок чугула. Бодунуң сагыңыңда словар курлавыры эвээр кижжи очулга ажылын кылыры дыка берге болур.

Очулганың Россияда база делегейде хүлээр көрдүңген болгаш ажыглаттынып турар хевирлерин, аргаларын тайылбырлаарын ам оралдажып кө-

рейн. Ол дээр, а) аас-биле очулга; б) бижирил-биле очулга; в) синхроннуг дээр хары угда очулга. Аас-биле очулдулары дээр, ийи болгаш оон-даа хөй кижилерниң аразыңга чугааны ол доран аас-биле очулдуруп (хелемечилеп) бээр-дир. Бижи азы парлап очулдулары дээр, черле билдингир, чижээ, номдан бир дылдан өске дылче бижип очулдулары-ла болгай. А очулганың эң-не нарын болгаш ховар хевир, аргазы — ол дээр, синхроннуг очулга дээр хары угда ол-ла доран очулга-дыр. Ындыг очулганы делегей практиказыңга бир-ле дугаарында Нюрнберг трибуналының үезинде калбаа-биле ажылгаан. Амгы үеде Каттышкан Нациялар Организациязының (КНО-нун) болгаш делегейниң өске-даа чыгыштарының ажылы синхроннуг арга-биле харылзаа-

ның хаалчак шугумнарын дамчыштыр чорудуп турар.

Делегейниң ийги дайынын белеткээр, оон өртүн кыпсыр талазы-биле кол буруулу болган дайын херектеннери Г.Геринг, В.Кейтель, Г.Шакт, Э.Кальтенбруннер, Г.Крупп болгаш өске-даа 12 дайын херектеннерин дээди яла-биле азып шаажылаар кылдыр шийткен Нюрнбергтин делегей шериг трибуналы (суду) 1945 чылдың ноябрь 20-ден 1946 чылдың октябрь 1-ге чедир ажилдаан. Трибунальдың ажылын чоруткан дылдары англи, орус, француз болгаш немец дылдар. Ынчаарга АКШ-тың болгаш Англияның дыл-домаа чаңгыс аай — англи дыл болгай.

АКШ-тын, Англияның, Францияның удуруткулары англи, немец, француз дылдарың очулдурукчулары орус дылга болгаш синхроннуг очулганы кылырыңга баш бурунгаар аажок өөредип каан.

(Уланчызы 8-ки арыңда).

Александр ДАРЖАЙ

БАМ-дан байыр

Хайгааралдар тоожузу

(Уланчызы. Эгези 44, 47-49 «Шында»).

Кожамның думчуу, сугже соодур суп кирипкен изиг демир дег, шүш дээш кайгап алган тур. Оожургап, орталанып келди ышкаш.

— Буруулуг болдум, кожа! — дээш, холун мээң эктимге сала каапты.

— Ча-а, ажырбас ийин...

— Керем, изиглени берип-тир мен. Өршээп көрүңер — дээш, шагжок буттарын сөөртү аарак херим даштынче үнүп кагды.

Хем алаагындан хектиң үнү эдип турган. Дээр кайгамчык арыг, сыг дээр сырын-даа чок. Артывыста кудумчуда магнитофон чаңгыландыр ырлап турган...

— Кожанга барып көрөм. Шайлап алзын! — деп, өг ишти мени айбылай-дыр.

Кудумчуже үнүп кээримге, кожам ыдын эдертипкен, хем уунче бар чыдыр. Дүш үезинде Демир-Мөгө черле ындыг — ыдын хемге эжиндирер, а боду эриктен ырак эвеске, сык черге серииттенип чыдар кижини. Ол ыды-биле анаа барык-ла бир шак хире болур. Бо удаада кожам чаңчылын үрөвээр. Хемден келгеш, бажыңыңга кезек чыдар, "тихий частаар" дээр. Ол дыштанылга база бир шак үргүл-чүлээр. Ооң соонда "трудтерапияже" кирер — ажылдаары ол. Беш шак таптыг-ла он хире минута ажып чорда, ол ажыл шагы төнгөн дээр. Кежээки чем сонда имиртинээже чедир улус чагыглары кылып, ус-дарган ажылынче кириптер.

Моторлар, насостар сөптээр, дедик кочалдар, лейкалар дунзаалаар, чок болза бир-ле улустун чырынын кожар ийикпе азы бир-ле кижини насозун ажылдадып чадай берген болза, анаа дузалажып чорууттар.

Совет үеде ол чүгле "четтирдим" ажылдап ап чораан, ажылынын шүүделин негевес, бо Чечектиг кудумчузунда чаңгыс эр кижини мен мен дээш аажок каттыргылаар болгай. Мотор хей сора бээрге, ээриилдерин дыңзыды ээрип алырын, салык деп төп-төгөрик бөөшкүңнү-даа солуп алырын ол кавынын ашактары шоолуг-ла билбес бис. Ынчангаш Чечектигте эр хиндиктиг чаңгыс чүве мен дээри чөп-ле болгай. Кандыг-даа чүвеге холун дегизге, үрелген чүве бүрүзү мурунку-зундан-даа артык улам хевир кире бээр, чаа чүведен дудак чок болур.

Совет езу төөгүже шилчий берген, рынок үези-даа келген. Кижилернин бот-бодунга хамаарылгазы база ескерилген. Демир-Мөгө-биле дачалар ээлериниң харылзаазы чаа чадаже, чаа хевирже чоорту шилчий апарган. Ам кижиге халас ажылдап бээр чүве кайда боор. Демир-Мөгө кандыг-бир ачы-дуза чедиргеш, хол курут үнмес апарган. "Четтирдим"-биле кады акшаны четтириптер болу берген.

Кожамның амыдырал-чуртталгазының утка-шынары ескерилп эгелээш, ооң сеткил-сагыжыңга баштайгы өйде элээн аар согугну чедирген.

Киживис бир кезек үеде чагыглар хүлээп алырын шуут соксаткан. Улус чеже-даа дилээрге, ынавастап калган, чеже-даа улуг түң адаарга, черле хоржок. Кара шору, дедир тепкеш чыдар апарган.

— Улус мөлчүп амдажываан мен. Берге-дир...

— Уениң негелдези-дир. Халас ажылдаар эвес сен, күжүң үндүрүп турардыр сен. Ажыл бүрүзү төлевирлиг-ле болгай — деп, ону оожуктурган мен. — Дөмей-ле хол курут орбас-тыр сен ийин. Чанында кожан чаданып турда, сагыш амыр, хериминден шөлөөн бакылап шыдавас сен. Сен ынчаар чаяттынмаан кижини дир сен. Сагыжын дөмей-ле дөспөс, дузалажып кириптер сен.

— Бо кижини акшаны сөп-ле турар деп бодаар улус бар боор-дур. Айда чеже чеде бээр-дир деп сонуургаарлар. Мен акша түнү адап чытпас кижини-дир мен, берген шаанче алыр. Бербес болза, тоовас. Ол хиреде улустун анчыы дегет боор-дур — деп бодунуң ажаанзыралын чугаалаан чүве.

Ооң соонда элээн каш хонуктарда, харын ай хире болчу ирги бе, ооң дөжү-масказының даажы дыңналбаан, чагы бажы үнүп чытканы-даа көзүлбөөн. Мээң чугаам шын болган. Кижимниң дачазындан "кын-кын" дээр дааш катап чаңгыланып келген.

Демир-Мөгөнің өөнүң ишти анаа көөрдө, чүве кылганда арай-ла шүшпөң. Улгады берген херээжен кижини ындыг ыйнаан. Ынчалза-даа ол кедергей арыг-шевер. Бажыңының шалазы кезээде кылаңайнып чыдар. Оларның дачазында шымчым-даа бок сизген чок, хензиг-ле чашпан баш тыртып үнүп орар болза, ол үрезиненир шаа четпес. Эскерген дораан-на ээккеш, дазылы-биле тура соккаш, кочалга чыгаш, бок үнүштер, ногаа сывы чыгып, иринди кылыр онгарынче кирип кааптар. Демир-Мөгөнің эртинелиг оваазының даг белинге чеже-даа берген чылдагааны ол. Демир-Мөгөнің өөнүң ишти демир-дести ынчангаш-ла ыраткан тур боор. Ашаанга өжөшкөш ынчанмаан, кол-ла буруу — ооң арыг-шеверинде болган-дыр деп бодаан мен.

— Бо богунну таптыг аайлап албас болзуңза, демир-дезин ырадыр апаар сен — деп, Демир-Мөгөге кадайы каш-даа сагындырган чүве-дир.

А Демир-Мөгө ол сагындыргыны хаайга-даа какпаан. Кулак дашты-биле эр-тирилген. Улам дам демир-дести оон-моон тып эккелгеш, оваалап-ла турган. Түннели бо-ла-дыр-ла.

Кожамның кадайы даартазында чедип келген. Эртенги сугарылганы доозуп-каш, верандага шайлап орувуста кожalaryыс арын-шырайы сергээ аажок кирип келдилер. Кадайымы оларны столче чалады. Дөргөлөш шайлап олур бис. Кожамның хайыралыг кадайы хүлүмзүрүй каапты.

— Момбуш ("помощь") деп сөстү тыважытканы дилеп чор бис ийин, кожа — деп, мээң арнымче көрүп чугаалады.

— Кандыг янылыгы? — деп айтыргаш, Демир-Мөгөже көрдүм, а ол кадайынче көрдү.

— Ындыг сен ийин. Очулдурукчу херек дыл билбес кижини дег апаар. Бо кижиге каш манзадан беринерем. Демир сугар хааржак кылып чыдар, каш-ла манза четпээн чүве эвеспе — деп, кожамның кадайы тайылбырлады, а демгим дээрге, менче карактары кылаңайнып көрүп олур.

— Ында чүү боор, берейн. Дөмей-ле алчып-бержиң турар чүвени. Бөгүнде — менде бар, даарта — сенде бар — деп, кагдым. — Бот-бодунга дузалашпас болза, канчап болур — деп, мээң кадайым немеп кагды.

Кожамның кадайы тадыладыр каттыра берди.

— Кырырга, чаш уруглар дег могаттынчыр апаар чүве-дир ийин. Кылык ботту човадыр болбазыкпа. Бо кижиниң демир-дезин черже аппартып каапкан кижини мен. Ону бээр дедир дажыжып бер аа, кожа.

Демир-Мөгөге манзалар-даа бердим. Шөвер, узаныр кижини магалыг чүве-дир ийин, ол саадаваанда демир оваалай чыып турган азыыңга кырын хаап турар халыптыг дыка шевергин хааржакты кыла шаапкан. Демир-Мөгөнің идер тергезинге (ону ол база-ла бодунуң холубиле кылган) даг белинден демир-дести катап дажыгладыыс...

Ажылывыс дооскаш, дашкаар кудумчуже үнүп келгенивисте, бистин дачаларывыстан ырак эвесте дачаның ээзи автобус доктаамынче далажып эртип бар чытты. Ол бисче бажын согандып кагды. Доктаавады.

— Кызыл дептерге кирер дээш чадажып, Чазак-чагырга черлер-биле чаргылдажып чоруп турар ашак-тыр ийин...

Аайын тыппайн, кожамның арнынче көрүп тур мен... Ол бир-ле солун чүвени чугаалап үнүп келир кижини, ынчангаш ам чүү дээр ирги дээш манаарымга-даа, кижим аас ашпады. Мен дачамче базыптым, ол бодунуңче кире берди.

9. Биржа оолдары

Бир катап Демир-Мөгө аянчок кургаг токпак-ыаш дүжүртүп алган. Токпаан чыскаай салып чыып турда чеде берген мен. Холук чок кургаг дыт.

— Мындыг магалыг ыяшты эзир кайын тепкенил? — деп айтырдым. Бистин чанывыста ыаш заводу бар-даа болза, чээрген-даа сагпастаан, хоозурааш, дүжүп калган. Бо ыаш хоорай иштинден эвес дээрзи көстүп турган. Ынчангаш сонуургааш айтырган мен.

— Эки эзир тевер дээрликпе! Ыяш хирези кай баарып ол? — деп, Демир-Мөгө баштактаны-дыр. — Амыраан бис. Бир чолаачы оол-биле таныжып алдым. Сесерлигден кээп турар. Аан кежээ довурак база сөөртүп эккеп бээр болду. Кежээ таныштырып каар мен. Шору эр деп көрдүм. Доктаамал чолаачы кылып алыр бис. Акша-ла турза, алыр чүвени азадан-даа садып ап болур шаг-ла болгай...

Хоорай киргеш, кежээликтей кээримге, мээң-даа, бодунуң-даа дачазынын хериминиң даштынча тулган-даа довурак төктүрүп каап-тыр. Хаалгазын соктаарымга, ооң чүгле ыды ээрип харылай-дыр. Дачамның эжиниң дуй довурак чыдыпкан, арай деп херимден халбактанып чыткаш, аштым. Оон хүүрек ажыр октапкаш база-ла ыйнып-ышкып чыткаш, артылдым. Оода кирер эжикти хостай эжип албас болза, багай кадай херимче чөңгир хары кайда боор, кашпагай эр кижини мен безин падын барап чыткаш ашканымда. Довуракка улуг-ла өөрбедим. Хамык катчимис, ногаа быжып турда, ооң херээ чок, тарылга үези шагда доозулган, дүжүт ажаап алыр үе чоокшулаан. Кижиден-даа айтырбас дээш иштимде шугулдадым. Ам мону каая, чүге сыңырып алыр мен, чаңгыс аспак эвес-тир, бүдүн машина ишти аан. Довурак эжикти дуй овааланмаан болза, ону эжип-даа турбас ийик мен. Бо хире эки довуракты, сай эвес аан, орукче канчап эжер боор.

Даштыкы херим эжиниң ажыттынар кылдыр довуракты чайлады эжип алган турумда, кожам дөрт оол эдертип алган бо чедип келди.

— Сурагыг бижикчивис бо-дур, чээннер. Баштай хүндүлүг кижиниң аайлаар бис. Довураң кажаазы хос-ла болгай ала, Бижикчи! — деп хөглүү аажок чугаалай-дыр. — Херимни ажыткаш, ында ийи носилка, ийи какпак хүүректөр бар, экелинер, оолдар. Ийи аалдың довураа болду ийин. Шалыпкын ажылдавас болза хоржок.

Аныяк эрлер чөпсөк-херексел ап кире бээриниң аразында Демир-Мөгөден айтырдым.

— Каш дээр-дир? — Довурак — беш чүс. Бо оолдарга чүс. Ийи аалдың чарыгдалы каттышкаш, муң ийи чүс. Дүүн чаа пенсияң алган болгай сен, мээңи — ай төңчүзүңде. Сен төлеп каг. Ынчан санажып алыр бис — деп, Демир-Мөгө шиитпирили аажок чугаалай-дыр.

Элдеп-ле кижини боор ийин, тайылбыр-лаары берге, бир-ле хаара тыртат тывызык сорунзалыг. Бодун билбейн ооң аайыңга дораан-на кире берген, ооң сөглээни езугаар бүгү чүүлдү кижини кыла бээр. Черле оонуу-биле болгаш турар, бо удаада база-ла ындыг болду. Мен бөлөн-селен улус аайыңга кирбес кижини мен, ол хиреде-ле ооң дузаанга туттуна бээр. Кижиден айтырбайн, бодунуң бодалын сыгап, ынчалдыр кыл деп албадай бээр, а сен эпчोकсунуп турзуңза-даа, ол бодалдың ботка ажыктыын билип кааш, дораан-на күүседип кириптер сен. Демир-Мөгөнің аажы-чанының эң күштүг талаларынын бирээзи ол.

— Бо оолдар ылап-ла чээнериң бе? — деп, айтырдым.

— Каткан хуурааның, кандыг чээнер боор чувель. Күш-ажыл биржазының оолдары-дыр — деп, ол харылады. Ол аразында носилкалар, хүүректөр ап чоруткан оолдар четкилеп келген. Демир-Мөгө ажылды башкарып киритти. — Бис, Бижикчи, чүдүрүкчүлээр бис. Бо оолдар дажызын.

Демир-Мөгөнің өөнүң ишти анаа көөрдө, чүве кылганда арай-ла шүшпөң. Улгады берген херээжен кижини ындыг ыйнаан. Ынчалза-даа ол кедергей арыг-шевер. Бажыңының шалазы кезээде кылаңайнып чыдар. Оларның дачазында шымчым-даа бок сизген чок, хензиг-ле чашпан баш тыртып үнүп орар болза, ол үрезиненир шаа четпес. Эскерген дораан-на ээккеш, дазылы-биле тура соккаш, кочалга чыгаш, бок үнүштер, ногаа сывы чыгып, иринди кылыр онгарынче кирип кааптар. Демир-Мөгөнің эртинелиг оваазының даг белинге чеже-даа берген чылдагааны ол. Демир-Мөгөнің өөнүң ишти демир-дести ынчангаш-ла ыраткан тур боор. Ашаанга өжөшкөш ынчанмаан, кол-ла буруу — ооң арыг-шеверинде болган-дыр деп бодаан мен.

— Бо богунну таптыг аайлап албас болзуңза, демир-дезин ырадыр апаар сен — деп, Демир-Мөгөге кадайы каш-даа сагындырган чүве-дир.

А Демир-Мөгө ол сагындыргыны хаайга-даа какпаан. Кулак дашты-биле эр-тирилген. Улам дам демир-дести оон-моон тып эккелгеш, оваалап-ла турган. Түннели бо-ла-дыр-ла.

Кожамның кадайы даартазында чедип келген. Эртенги сугарылганы доозуп-каш, верандага шайлап орувуста кожalaryыс арын-шырайы сергээ аажок кирип келдилер. Кадайымы оларны столче чалады. Дөргөлөш шайлап олур бис. Кожамның хайыралыг кадайы хүлүмзүрүй каапты.

— Момбуш ("помощь") деп сөстү тыважытканы дилеп чор бис ийин, кожа — деп, мээң арнымче көрүп чугаалады.

— Кандыг янылыгы? — деп айтыргаш, Демир-Мөгөже көрдүм, а ол кадайынче көрдү.

— Ындыг сен ийин. Очулдурукчу херек дыл билбес кижини дег апаар. Бо кижиге каш манзадан беринерем. Демир сугар хааржак кылып чыдар, каш-ла манза четпээн чүве эвеспе — деп, кожамның кадайы тайылбырлады, а демгим дээрге, менче карактары кылаңайнып көрүп олур.

— Ында чүү боор, берейн. Дөмей-ле алчып-бержиң турар чүвени. Бөгүнде — менде бар, даарта — сенде бар — деп, кагдым. — Бот-бодунга дузалашпас болза, канчап болур — деп, мээң кадайым немеп кагды.

Кожамның кадайы тадыладыр каттыра берди.

— Кырырга, чаш уруглар дег могаттынчыр апаар чүве-дир ийин. Кылык ботту човадыр болбазыкпа. Бо кижиниң демир-дезин черже аппартып каапкан кижини мен. Ону бээр дедир дажыжып бер аа, кожа.

Демир-Мөгөге манзалар-даа бердим. Шөвер, узаныр кижини магалыг чүве-дир ийин, ол саадаваанда демир оваалай чыып турган азыыңга кырын хаап турар халыптыг дыка шевергин хааржакты кыла шаапкан. Демир-Мөгөнің идер тергезинге (ону ол база-ла бодунуң холубиле кылган) даг белинден демир-дести катап дажыгладыыс...

Ажылывыс дооскаш, дашкаар кудумчуже үнүп келгенивисте, бистин дачаларывыстан ырак эвесте дачаның ээзи автобус доктаамынче далажып эртип бар чытты. Ол бисче бажын согандып кагды. Доктаавады.

— Кызыл дептерге кирер дээш чадажып, Чазак-чагырга черлер-биле чаргылдажып чоруп турар ашак-тыр ийин...

Аайын тыппайн, кожамның арнынче көрүп тур мен... Ол бир-ле солун чүвени чугаалап үнүп келир кижини, ынчангаш ам чүү дээр ирги дээш манаарымга-даа, кижим аас ашпады. Мен дачамче базыптым, ол бодунуңче кире берди.

10. "Ажылдап каан акшам каян бээр силер?"

БАМ-га улуг төөгүлүг болушкуннар барык-ла болбас. БАМ-жының чуртталгазы чаңгыс аай, баар черлери саныг — бажың, агаар (меңээ хамаарыштыр — дача), магазин. БАМ-ның өске утказын, орус талазын ажыглар безин чай турар эвес, аарыг-аржыкка бастырабайн чоруп турары дег, кайгамчык улуг аас-кежик кайда боор, ынчангаш "больница, аптека, магазин" талазынче бо чоокчу чылдарда барбаан мен. Үргүлчү арыг агаарга ажылдап, ногаа чип, кат-чимис хандызы эжип чоруп турарга, ындыг чүве ыйнаан.

Ниитизи-биле амыр-дыштыг-даа болза, дөмей-ле бир-ле чүвеге сагышын араан, эпчоксунган чоруур сен. Ол-бо чүүлдөрже кичээңгей салбайн, хамаарылга чок эрте-даа бээр дээрге, сагыш дөстүмөс, саргып-аарып, хөлзеп эгелээр. Диринг кижини бүрүзү черле ындыг чүве ыйнаан.

Кижилерниң кандызын-даа автобус, маршрутккаларга олурүп чоруп тургаш, көөр-дүр. Шала бөдүүн, чуду-кара кылдыр кеттиниң алырга, артка кижилер, аянзыды кеттингеннери азаарга, бора-бүдүн кеттингеннери — арагачы, тоянчы, түремиктер боттарыңга чоок көрүп, кижиге бо-ла чызаалаар. Черле кандыг кижилерни чок дээр. "Илик багада — эжик ырак" дээр-ле болгай. Ынчангаш сөөлгү үеде хайынган мөөң чоннуң аразыңга үргүлчү боттун чорук-херээңиң аайы-биле чоруп турар болганымда, бодунуң даштыкы хевиринче хире-шаам-биле сагыш салыр апарган мен. "Черметтерниң", мээң даштыкы байдалым көрүп, менче чызаалап турганы база-ла анаа эвес болгай.

Дачаже-даа баарда хоорайлаар хевим кедер апарган мен, чогум дачада ажылчын хептерим бар-ла болгай. Чүвүр, коткомну арыдыр баскаш, галстуктанып-каш, аянчыды бастырап апарган мен.

Ол хүн чорук-херээм-даа чогул бүтпээн. Сагыш-сеткилим ханызындан шугулдап, хордап чораан мен. Мындыг болган чүве-дир ийин. Хоорайның меңээ көргүзүп турар ачы-дузаны дээш бүгү төлевирлериң өй-шаанда төлеп турар-ла кижини болгай мен. "Центр Азия" солунга бо-ла парлай бээр ерелиг кижилерниң кара даңзызыңга адым-сывым чаңгыс-даа катап кирбеди. А бо үндүрүг инспекциязының улузу мени мырыңай кем-херек үүлгедикчи кылып алгаш, суд дамчыштыр өрең төлеттирер бис деп кыжаныглыг чагаа чоруткан. Оон мурунда чер үндүрүү төлээр дээн сагындырыг бижик чоруткан турган. Ол үндүрүгү ажаалга кассазыңга төлээр чүве болгай. "Үндүрүг чериниң квитанциязы кайыл?" дээш касса төлевир хүлээп албаан. Үндүрүг инспекциязыңга четкен, кандыг-даа квитанция бербейн, ажаалга кассазыңче бөмбүк дег төп чорудупкан. Оон катап кассага четкен, инспекцияже «футболдаан».

Биржа оолдары ийи машина ишти довуракты ша-даа чедирбейн, дажып кааптылар.

— Дугуржулга чаңгыс. Тура санажыр. Ча-а, Бижикчи, кассир хүлээлген күүседип киривит! — деп, Демир-Мөгө чугаалаарга, кижини бүрүзүңге бежен-бежен, каттышкаш — ийи чүс рубльди санап бердим.

Оолдар-даа, ашактар бистер-даа удур-

дедир четтиргенивис илереттивис. Биржа оолдары автобус доктаамынче чоруп-тулар.

— Каям, Демир, чугаалап көр. Ол чүү ындыг биржа апарды ол? Садыг биржазы кезек тургаш, дүжүп кагды чоп?

— Авторинокта кайда-даа бүрүткетинмээн күш-ажыл биржазы бар. Ында үш-дөрт болуп, бөлүк кылаштаткан аныяк эрлерни бо-ла көөр ышкажык бис. Садыгжыларнын барааннарын эртен-кежээ чүдүрүп-дүжүрер — ажылы-ла ол. Олар санажылганы тура кылыр. Оларын ара-галап чоруп турар аныяктардан бир ангы болду ийин. Күжүн садып чоруп турар эр-лер-дир. Ажыл чок-тур, амыдыраар арга херек болгай. Бо оолдарың үен-даян эвес. Ынчангаш оларны күш-ажыл биржазының оолдары дээр. Ажылчын күш херез-лезинче, анаа салып чеде бээр сен. Олар ээрештирип турбас. Дораан чөпшээр-ежир. Мээң бо "чээннерим" ам база бир-жага боттарынын турар черлерин ээлеп-тер. Клиент манаар. Ындыг янылыгы акша ажылдап ап турар улус-тур, айда ниитизи-биле ажылдап алыры ийи мун чеде бээр — деп, Демир-Мөгө узун тайылбырын доосту. — Чээрби алдынын хүнүнде кады хоорай кирер бис. Пенсиям алыр мен. Ынчан санажып алыр бис...

10. "Ажылдап каан акшам каян бээр силер?"

БАМ-га улуг төөгүлүг болушкуннар барык-ла болбас. БАМ-жының чуртталгазы чаңгыс аай, баар черлери саныг — бажың, агаар (меңээ хамаарыштыр — дача), магазин. БАМ-ның өске утказын, орус талазын ажыглар безин чай турар эвес, аарыг-аржыкка бастырабайн чоруп турары дег, кайгамчык улуг аас-кежик кайда боор, ынчангаш "больница, аптека, магазин" талазынче бо чоокчу чылдарда барбаан мен. Үргүлчү арыг агаарга ажылдап, ногаа чип, кат-чимис хандызы эжип чоруп турарга, ындыг чүве ыйнаан.

Ниитизи-биле амыр-дыштыг-даа болза, дөмей-ле бир-ле чүвеге сагышын араан, эпчоксунган чоруур сен. Ол-бо чүүлдөрже кичээңгей салбайн, хамаарылга чок эрте-даа бээр дээрге, сагыш дөстүмөс, саргып-аарып, хөлзеп эгелээр. Диринг кижини бүрүзү черле ындыг чүве ыйнаан.

Кижилерниң кандызын-даа автобус, маршрутккаларга олурүп чоруп тургаш, көөр-дүр. Шала бөдүүн, чуду-кара кылдыр кеттиниң алырга, артка кижилер, аянзыды кеттингеннери азаарга, бора-бүдүн кеттингеннери — арагачы, тоянчы, түремиктер боттарыңга чоок көрүп, кижиге бо-ла чызаалаар. Черле кандыг кижилерни чок дээр. "Илик багада — эжик ырак" дээр-ле болгай. Ынчангаш сөөлгү үеде хайынган мөөң чоннуң аразыңга үргүлчү боттун чорук-херээңиң аайы-биле чоруп турар болганымда, бодунуң даштыкы хевиринче хире-шаам-биле сагыш салыр апарган мен. "Черметтерниң", мээң даштыкы байдалым көрүп, менче чызаалап турганы база-ла анаа эвес болгай.

Дачаже-даа баарда хоорайлаар хевим кедер апарган мен, чогум дачада ажылчын хептерим бар-ла болгай. Чүвүр, коткомну арыдыр баскаш, галстуктанып-каш, аянчыды бастырап апарган мен.

Ол хүн чорук-херээм-даа чогул бүтпээн. Сагыш-сеткилим ханызындан шугулдап, хордап чораан мен. Мындыг болган чүве-дир ийин. Хоорайның меңээ көргүзүп турар ачы-дузаны дээш бүгү төлевирлериң өй-шаанда төлеп турар-ла кижини болгай мен. "Центр Азия" солунга бо-ла парлай бээр ерелиг кижилерниң кара даңзызыңга адым-сывым чаңгыс-даа катап кирбеди. А бо үндүрүг инспекциязының улузу мени мырыңай кем-херек үүлгедикчи кылып алгаш, суд дамчыштыр өрең төлеттирер бис деп кыжаныглыг чагаа чоруткан. Оон мурунда чер үндүрүү төлээр дээн сагындырыг бижик чоруткан турган. Ол үндүрүгү ажаалга кассазыңга төлээр чүве болгай. "Үндүрүг чериниң квитанциязы кайыл?" дээш касса төлевир хүлээп албаан. Үндүрүг инспекциязыңга четкен, кандыг-даа квитанция бербейн, ажаалга кассазыңче бөмбүк дег төп чорудупкан. Оон катап кассага четкен, инспекцияже «футболдаан».

Биржа оолдары ийи машина ишти довуракты ша-даа чедирбейн, дажып кааптылар.

— Дугуржулга чаңгыс. Тура санажыр. Ча-а, Бижикчи, кассир хүлээлген күүседип киривит! — деп, Демир-Мөгө чугаалаарга, кижини бүрүзүңге бежен-бежен, каттышкаш — ийи чүс рубльди санап бердим.

Оолдар-даа, ашактар бистер-даа удур-

(Уланчылыгы).

ОЧУЛГАНЫН ШЫНАРЫ ДЭЭШ

(Тончүзү, Эгези 6-гы арында).

Ынчангаш оларның очулдурукчуларының ажилдап эгелээринге дыка чийк болган. А.ындыг белеткелди Совет Эвилелинге баш бурунгаар кылбаан болганда, СССР-ниң очулдурукчулары делегейнин шериг трибуналының ажилдап эгелээн баштайгы айларында улуг бергедээшкиннерге таваржып, чамдыктары харын моорап-даа тургулаан. Ынчалзажок совет очулдурукчуларын англи, немец, француз дылдарны тергийн эки билерин демдегеп, Барын чүктүн очулдурукчулары магадап, мактап турганнар. Шериг трибуналының ажылы доозулган сөөлүндө АКШ-тын, Англияның, Францияның удурткучулары боттарының онза шылгараан очулдурукчуларынга күрүне шаңналдарын тыпсып, хөй акша-хөрөңгини берген. А СССР-ниң очулдурукчуларын Совет Чазактын талазындан И.В.Сталиннің айтышкынын езугаар көңүс демдегевээни, шаңнавааны хомуданчыг болган. Чылдагааны чүл дээрге Нюрнбергтин делегей трибуналының үезинде СССР улуг бергедээшкиннерге таварышкан: а) Молоотовтун — Риббентроптун чайыт керээзи, Ада-чурттун Улуг дайынын чылдарында бөлүк поля офицерлерин СССР-ниң НКВД-зиниң кыра болааны трибуналының үезинде илерей берген; б) Финляндия-биле дайыны эгелээни, Барын Украинаже, Барын Белоруссияже, Прибалтикаже совет шериглерни киригени дээш, СССР-ни Барын чүктүн чурттары, бирги ээлчегде, АКШ, Англия буруудаткан, СССР-ге удур "соок" дайын Нюрнбергтин шериг трибуналының үезинде эгелей берген турган.

Синхроннуг очулга дугайында мынчаар делгеренгей-биле бижип турар ужурум чүл дээрге, делегей чергелиг шуулганнарны Тывага чыылдырып турар апарган амгы үеде синхроннуг очулган чехи техниктиг нарын белеткелдин хандырары, мергежилдик очулдурукчуларны өөредип ам чайлаш чокка негеттинип келген. Синхроннуг очулган хуралдар үезинде ажылгаарының оралдажышкыны Тывага моон мурнунда турган. Ынчалзажок синхроннуг очулган кылып шыдаар очулдурукчуларны белеткевээни, өөретпээн уржунда ол очулган шынары чаржык-чыг болганын чажырган херээ чок боор.

Уште, республикада орус дылдан тыва очулган шынары сөөлгү чылдарда дыка кудулааны кымга-даа чайыт эвес. Чижээ, "Союз правых сил" деп үш сөстү "Он талазында турар күштерниң эвилели" деп сыр соора очулдуруган, утказын хажытканы дыкала эгенчиг-дир. "Правые силы", "Левые силы" деп орус сөстөрүн Тыванын сурагыч очулдурукчузу Очурбаанак баштаан бөлүк ажылдакчылар "Барын үзелдик

күштер", "Чөөн үзелдик күштер" деп шын очулдуругаш, ТАР-ның Чазанга бадыладып каан. Чижээ, В.И.Лениннің "Детская болезнь "левизны" в коммунизме" деп ному бар. А бир эвес ол номнун адын "Бичии уругларның коммунизме "солагай талазында" аары" деп очулдуруган болза, ук номнун адын каржызы-биле хажытканы болур ийик. Ол номнун адын мынчаар очулдуруган: "Коммунизме бичии уругларның "чөөнээр аары".

Очулдурукчу кижиги билбээн сөстөрүн билер кижилерден эгенмейн айтырып, словарьдан ылаптыг билип алыры эргежок чугула. Кандыг-даа чүүлдү мегелеп очулдуруп, "боороннаар", ооң-биле кижилерни будулдуруп, соора угадыр эрге кымда-даа чок. ТР-ниң Чазанын доктаалдарын, Дээди Хуралдың ийи палаталарының хүлээп алган хоойлуларын шын очулдуруп, чонга шыны-биле чедирер төлээде, очулган шынар чыныгы ооза кичээнгеи салыр үе келген. Бо чугула ажылды ТР-ниң Чазандан, Дээди Хуралдың ийи палаталарында эгелээр деп бодаар мен. Чүге дээрге ТР-ниң Чазанын, Дээди Хуралдың палаталарының сессиязын чүгле орус дыл кырынга белеткел турар болганда, Республиканын Чазанга база Дээди Хуралдың палаталарына очулга килдистерин тургузар үе келген.

Боттарының хүлээлгелерин чаржалажып, хоолгалап турар бир яамыны азы комитетти дүжүргеш, ооң күсели-биле очулга килдистерин тургузары чарле чүүлдүг болгу дег. Бир очулга килдизинге, мен бодаарымга, 4 очулдурукчу, бир кол редактор, компьютер техниказын башкарар шырак билиглиц 2 специалист турар ужуруг. Килдистин бүгү ажылын кол редактор башкарар апар.

Дөртте, тыва дылче очулдуруу берге сөстөр дугайында Седен Хертек база бижээн. Төрээн дылывысты даштыкы сөстөр-биле докталдырбас төлээде, чеже-даа нарын сөстөрүн утказын барымдаалап очулдуруу чугула деп бодаар мен. Чижээ, СПИД деп дөрт үжүктүг хураангай сөстү тускай эртемниң эмчи кижиги тайылбырлаар апар. Ынчалзажок ол сөстү долгузу-биле бижирге мындыг: "Синдром приобретенного иммунодефицита". Бөдүүнү-биле очулдурурга, синдром дээрге (бо таварылгада), аарыгның илерээшкини, непертээшкини дээн уткалыг грек сөс. Приобретенного — база-ла бо таварылгада, халдадып, чыпшырып алган дээн орус сөс. Имунитет — камгалап дээн уткалыг латин сөс. Кижиниң болгаш өске-даа дириг амытанарның төрүмелинден халдаврыга удур камгалалы турар. Дефицит дээрге чедишпестей бергени дээн уткалыг латин сөс. Ынчаарга СПИД деп сөстү Россия-

да орус дыл кырында шагда-ла ажылдап эгелээн болганда, тыва дылга база ол хевээр ажылгаарындан өске аргазын билбес-тир мен.

Чаа азы очулдуруу берге сөстөрүн даңзызын тургускаш, "Тыва Республика" солуннун кол редакторунун оралакчызы болгаш очулдурукчулар ассоциациязының баштаар чериниң кежигүнү А.С.Дембирельге азы Тыванын гуманитарыг шинчилелдер институтунун эртем ажылдакчызы болгаш очулдурукчулар ассоциациязының баштаар чериниң кежигүнү К.М.Симчитке дамчыдып бээрин республикада бүгү очулдурукчулардан болгаш редакторлардан дилээр бодаан мен. Нарын ол сөстөрүн ниити даңзызын тургускаш, терминология комиссиязынга сайгарар кылдыр кириер апар. Ол дээрге очулдурукчулар ассоциациязының кол хүлээлгелериниң бирээзи-дир.

Беште, Тыванын журналист кадрларын болгаш очулдурукчуларын ТР-ниң Күрүне университетинин чанынга белеткээр, өөредир дугайында айтырыгны моон мурнунда солуннарга бижип, хуралдарга хөй удаа саналдап турган мен. Хамаарышкан албан черлериниң, бирги ээлчегде, ТР-ниң Өөредилге яамызының талазындан мээр ол саналдарымга кандыг-даа деткимчи бербээни. Ынчаарга "Тыва-орус словарьны" 1968 чылда парлаандан бээр ам 56 чыл эрткен. Ол словарьны чаартып, катап парлаар дугайында саналды хөй удаа кирип келген мен. Ооң харызы мынчага чедир чок. Черле ынчаш республика дылдар дугайында айтырыгны чогуур кичээнгейге алыр үе келген. Чижээ, тыва дылды ТР-ниң күрүне дылды кылдыр докталган-дыр. А ол кирезинде-ле ТР-ниң Чазанын хуралдарын, Улуг Хуралдың ийи палаталарының сессияларын, оода-ла чамдыкта, тыва дылга эртерибейн турары — төрээн дылывыстын сузун басып, үнезин чоннун караанга көзүлдүр-ле кудуладып турар-дыр. Бо айтырыгны республиканын күсели болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының органдары кичээнгейге алыр боор деп идегээр-дир мен.

Адактын сөөлүндө авторнун "Кым сен, очулдурукчу?" деп айтырыгынга хууда харым. Очулдурукчу дээрге чогаадыкчы болгаш харысалгалыг ажылдакчы-дыр. Чижээ, күрүне албан черинде, ТР-ниң Дээди Хуралының Хоойлужудулга палатазында ажилдап турар очулдурукчуга күрүне ажылдакчызының статусун — эрге-байдалын тыпсыр ужуруг. Очулган техниктиг ажыл, очулдурукчуларны техниктиг ажылдакчылар кылдыр куду көөр чорукту шиитпириг буруу шавар болгаш соксадыр херек.

Алексей ДУТЕРЖАА,
республикада очулдурукчулар ассоциациязының баштаар чериниң даргазы.

Алан-оол Тулушевич СОТПА

2004 чылдын март 21-де аар араанының соонда, билдингир хөй-ниити ажылдакчы, 1971-1980, 1986-1991 чылдарда Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел обкомунун даргазы, күш-ажылдың хоочуну Алан-оол Тулушевич Сотпа мөчээни.

А.Т.Сотпа 1938 чылдың октябрь 10-да Улуг-Хем районун Арыскан суурунга төрүттүнген. 1962 чылда Алтайның көдээ ажыл-агый институтун доосканының соонда күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын Чадаанын девискээр колхоз-совхоз эргелелин улуг агроному болуп эгелээ. 1963 чылда "СЭКП-ниң XXII съездизи" колхозтун кол агрономунга томулган, 1966 чылдан — Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитетинин инспектору. 1971 чылда Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел обкомунун даргазына сонгуттурган. Ону

барык 14 чыл иштинде удуртпушаан, А.Т.Сотпа республиканын көдээ ажыл-агый кадрларын белеткээрине база оларның мергежилдин бедидеринге, Тыванын агроулетпур секторунун материал-техниктиг баазанын бжылгаарына улуг үлүг-хуузун кириген.

1980 чылда А.Т.Сотпа Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агый сайдынын оралакчызына томулаттырган, 1991 чылда Тыва Республиканың Чер курларының болгаш чер ажыл-аланын талазы-биле комитетин удурткан. 1995 чылдан — № 1 профтехучилищениң өөредилге кезээниң эргелекчизи, 2000 чылдан — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының кол агроному, 2001 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Күш-ажылчы ачы-хавыя-зы дээш А.Т.Сотпа "Хүндүлелдин Демдээ" орден, ленинчи юбилей, "Кур болгаш куруккан черлерни шингээди алганы дээш" деп медальдар-биле шаңнаткан.

Ону таныыр, билер бүгү-ле кижилерге эгиттинмес чидиргич болгаш ажыл-шүжүгүнү аратырбышаан, бедик эртем-билиглиц, ээлдек-эвилел, топтуг-томаанныг кижиги амыдыралдан чарлып чоруткан.

А.Т.Сотпа-биле кады ажылдап, кожа чурттап, аралажып чораан бүгү-ле кижилериниң чүрөктеринге бодунун дугайында чырыкылыг сактышкынны ол арттырып каан.

Тыва Республиканың Чазая, бөлүк эштери.

БИСКЕ КЕЛИЦЕР

Дараазында аш-чем продуктулары бар: чигир, Минусинск, Алтай далганы, крупалар, конфеталар, шоколадтар (янзы-бүрү), печенье, үнүш үзү, янзы-бүрү сорттарның макароннары, кургаг сүт, дагаа чуургалары болгаш оон-даа ыңай.

Бистин адресивис: Загородный переулок, 19а, «Эхнатон» бааза, склад №3, тел: 5-38-40.

КИНО + КИНО + КИНО + КИНО

«НАЙБРАЛ»

Март 25: "Таинственная река" 10.30, 13.00, "Очень страшное кино-3" (США, комедия) премьера 17.00.

Март 26-28: "Очень страшное кино-3" (США, комедия) 9.50, 14.10, 18.30, "Таинственная река" (США, драма) 11.40, 16.00.

Видеозал: "Корпорация Монстров" (США, мультфильм) 10.10, 11.50, 13.30, "Горе вымогатели" (Индия, 2 серии, комедия) 15.10, 17.50.

Эрзин кожуун чагыргазы болгаш Төлээлекчилерниң кожуун хуралы партия, совет органдарның база күш-ажылдың хоочуну

Соян Калааевич ОРУС-ООЛДУЧУ

мөчээни-биле ооң уругларынга, чоок төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ТР-ниң Чазанын Даргазының Канцеляриязы ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Владимир Соянович Орус-оолга ооң ачазы

Соян Калааевич ОРУС-ООЛДУЧУ

мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканын Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканын Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Сергей Владимирович Почикаевке ооң уруу

Юлия ПОЧИКАЕВАНЫН

озал-оодакка таварышкаш мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

"БУЛАНЫНГ-2"

Кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин участогунун өскээр көшкени-биле болгаш ук ниитилелдин киржикчилериниң шиитпири-биле "Буланын-2" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел 2004 чылдын март 1-ден эгелеп дүшкен.

САДЫП ТУР МЕН

"ЗИЛ-130" машинаны (бензовоз) садып тур мен. Өртээ дугуржулга езугаар.

Адреси: Сүт-Хөл кожуун, Чогаалчылар кудумчузу, 5-1.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская. 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканын Чазая. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улетпур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче дол зар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 10002. Чагыг 41.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыялаар.